धातुरत्नावली

Contd. from Vol. XXII — Part I

ताडे ताटयतीति चौ, शपि नुमा तण्डेत, हिंसाभिदो-
स्तोडेत् तुण्डत इत्युभौ शपि कुटादित्वात् तुडेदित्यपि ।
चौ वाग्दीपनयोरतोडयद,वज्ञायामतोडद् भवे --
च्छप्येवाथ वधे कुटादिपठिताभ्यां द्वौ द्रुडेद् द्रूडति ।। १५५ ।।

व्यक्तवाचि पडेद् गत्यां पण्डते तङ्युभौ शपि ।
नाशने पण्डयेत् पण्डेत् पण्डयेत त्रयोऽपि चौ ।। १५६ ।।

शपि चौ पिडि सङ्घाते पिण्डेतेति तङादिमे ।
अपिपिण्डत पिण्डेदप्यपिपिण्डद(था)न्तिमे ।। १५७ ।।

पिड शब्दसङ्घयोः शपि पेडेदथ पीड बाधगाहनयोः ।
चौ ह्रस्वेऽपीपिडदिति चङ्येव स्यात् पिडेरपि णौ ।। १५८ ।।

---

१५५ तड आघाते X. उ. तडि ताडने I. आ. तुड़ तोडने I. प. तुडि तोडने I. आ. तोडनं 'दारणं हिंसनं वा तत्' प्र. तुड तोडने VI. प. कुटादिः । तुड भाषा(सा)र्थः X. उ. प्र. तुडि इति मैत्रेयः । मा. 'तोड़नादरे' क. १५९. 'तोड़ अनादरे' प्र. क, 'द्रुड द्रूड निमज्जने' प्र. क. 'दुड् द्रुड् शि मज्जने' क. १६०. वधार्थो न दृष्टः ।

१५६ 'पठ व्यक्तायां वाचि I. प. डान्तं पडति' प्र. पडि गतौ I. आ. पडि नाशने X. उ.

१५७ पिडि संघाते I. आ. पिडि संघाते X. उ.

१५८ 'पिट शब्दसंघातयोः I. प. पिट शब्दे अर्थभेदात् द्विः पाठः । पिड इत्येके' क्षी. 'पीड अवगाहने X. उ. मा. 'पीड गहने X. उ. गहनं बाधनम्' क्षी. 'बाधनगाहनयोरिति द्रुमे' प्र. 'पीड़क् बाधगाहे' क. १६१.

खण्डमर्दनयोर्द्वाभ्यां क्रमात् पुण्डति पोडति ।
छेदनोत्सर्गयोर्द्वाभ्यां कुटादौ पु(ट ? ड)ति क्रमात् ।। १५९ ।।

परिहासे सनिन्दोक्तौ परितो भाषणेऽपि च ।
भण्डते शपि कल्याणे चौ भण्डयति भण्डति ।। १६० ।।

भूषायां मण्डति विभाजने मण्डेत तङ्यसौ ।
शपि द्वावथ भूषायां चौ मण्डयति मण्डति ।। १६१ ।।

शुद्धिन्यग्भवनार्थयोः शपि नुमा मुण्डेत्त चौ मर्दन–
च्छिद्योर्मुण्डति मुण्डयेत मुड उत्सर्गे कुटादौ मुडेत् ।
खण्डे मुण्डति मर्दने पुनरमोडद् द्वौ शपीमावथो
मृड्नातीति विमर्दमोदनमुदास्वन्त्ये मृडेदित्यपि ।। १६२ ।।

---

१५९ 'मुडि खण्डनप्रमर्दनयोः इति कण्ठः' पुरुषकारः (P. 64.) 'पुडीत्येके' क्षी. (P.55.) I. प. 'पुडेति शाकटायनपाठः' मा. पुड छेदने पुड उत्सर्गे VI. प. कुटादिः ।

१६० 'भडि परिभाषणे I. आ. तच्च परितो भाषणं सनिन्दवचनं वा । परिहास इत्येके' प्र. भडि कल्याणे X. उ.

१६१ मडि भूषायाम् I. प. मडि विभाजने I. आ. मडि भूषायाम् X. उ.

१६२ 'मुडि मार्जने I. प. शुद्धिन्यग्भावौ तत्' प्र. 'चुडि च्छेदने मुडि मर्दने च' X. उ. प्र. क. 'मुडि च्छिदि मर्दे' क. १६३. 'पुड उत्सर्गे VI. प. कुटादिः । मुड इत्यात्रेयः' मा. मुडि खण्डने I. प. 'मुट प्रमर्दने I. प. मुडेति धनपालः' मा. मृद क्षोदे IX. प. मृड च. मृड सुखे च इति केचित् । मृड सुखने इत्यपरे' मा. मृड सुखने VI. प.

चौर्ये रुण्डत्यथोन्मादे हेलनेऽपि च रोडति ।
रोड्योरथ रुड स्नाने रुडेदिति कुटादितः ।। १६३ ।।

उत्क्षिप्यलण्डयत लण्डति, दीपनोक्त्यां
चेमां,वलीलडदलीलडतोपसेवे ।
(पीडा ? वीप्सा)र्थिनस्तु तङलीलडतेति चौ वि–
लासे लडेदिति शपि क्वचिदस्य मित्त्वम् ।। १६४ ।।

श्लेषे कुटादावलुडद् विलोटने
लोडेच्चुरायां शपि रुण्डतीति हि ।
अलोडदित्युन्मदने, विभाजने
वण्डेत, चौ वण्डति वण्डयेदुभौ ।। १६५ ।।

स्युः शपि विशीर्णतायां स्फोडेत् स्फुण्डेत्तथास्फुडदिरित्त्वात् ।
संवरणे स्फुडति परीहासे चौ स्फुण्डयेत् स्फुण्डेत् ।। १६६ ।।

---

१६३ रुडि स्तेये I. प. रोडृ उन्मादे I. प. 'रोडृ अनादरे I. प.' प्र. 'रौडृ' मा. रुड स्नाने न दृष्टः ।

१६४ ओ लडि उत्क्षेपणे X. उ. लडि भाषा(सा)र्थः X. उ. लड उपसेवायाम् X. उ. 'लड ईप्सायाम् X. आ. लाडयते' प्र क. "लड ङ क् वीप्से' क. १६५. लड विलासे I. प. 'जिह्वोन्मथने लडिः' घटादिः ।

१६५ लुड् संश्लेषणे VI. कुटादिः । लुड विलोडने I. प. 'लुटि स्तेये I. प. लुडि इत्यपरे' धातुकाव्यव्याख्यायां पाठभेदः । लोडृ उन्मादे I. प. वडि विभाजने I. प. वडि विभाजने X. उ.

१६६ 'स्फुटिर् विशरणे I. प. स्फुट स्फुटि स्फट इत्येके' प्र. डान्तपाठो न दृष्टः । इरित्त्वाद् वा अङ । अङभावे अस्फोटीदिति । स्फुड संवरणे VI.प. स्फुडि परिहासे X. उ. 'स्फुड शि वृत्यां, स्फुडिङ् फुल्ले, स्फुटिक् नर्मणि. क. १६८.

गत्यनादरयोर्हिण्डेतान्त्ये हेडेत तङ्युभौ ।
वेष्टनाक्रोशयोर्हेडेद् वेष्टने मिदमी शपि ।। १६७ ।।

सङ्घाते हुण्डेत गत्यामहोडि–
ष्टाहूडिष्टानादरे होडते तङ ।
गत्यां होडेद्धूडतीत्यप्यहोड–
च्छप्येते सङ्घाप्लवे शे हुडेत् स्यात् ।। १६८ ।।

प्राणेऽण्येत रवे शप्यणेत् कणेदन्तिमस्तु गत्यां च ।
तत्र मिता कणयेदथ निमीलने काणयेदिति (चौ) ।। १६९ ।।

चौ सङ्कोचामन्त्रणयोः कुणापयेदुपकृतौ रवे च कुणेत् ।
सङ्कोचे कूणयते तङि चौ कुणापयेत् कथादिपुकि ।। १७० ।।

ग्रहणे नुमि घुण्णेत भ्रमणे घोणेत घूर्णते द्वौ स्तः ।
शप्येतेऽथान्त्यार्थे घुणेदघूर्णत् तुदादौ द्वौ ।। १७१ ।।

---

१६७ हिडि गत्यनादरयोः I. आ. हेडृ अनादरे I. आ. हेड वेष्टने I. प. घटादिः । आक्रोशार्थो मृग्यः । मित्त्वफलं हिडयतीत्यादौ ह्रस्वः ।

१६८ हुडि सङ्घाते I. आ. 'हुड् हूड् ह्रूड हूडृङ गतौ' क. १६८. होडृ अनादरे I. आ. होडृ गतौ I. प. हूड् गतौ I. प. 'हुड् शि तु मग्ने हूडिङ् च संघे' क. १६८.

१६९ अण प्राणने IV. आ. अण शब्दे I. प. कण शब्दे I. प. कण गतौ I. प. घटादिः । कण निमीलने X. उ.

१७० कुण आमन्त्रणे X. उ. कूण संकोचने X. उ. उभावदन्तौ कथादी । कुण शब्दोपकरणयोः VI. प.

१७१ घुणि ग्रहणे I. आ. घुण भ्रमणे I. आ. घूर्ण भ्रमणे I. आ. घुण भ्रमणे VI. प. घूर्ण भ्रमणे VI. प.

तनादौ दीपने घर्णोत्यघर्णुत घृणोत्यपि ।
घृणुते चेति चत्वारो ग्रहणे शपि घृणते ।। १७२ ।।

दाने हिंसनगत्योश्च द्वाभ्यां शप्यचणत् क्रमात् ।
आद्याण्णौ चणयेदन्त्याच्चणयेच्चाणयेदुभौ ।। १७३ ।।

छेदे चुणेत् कुटादौ चौ सङ्कोचे चूणयेदिति ।
चूर्णयेदप्ययं प्रेरणेऽपि स्याद् धातुयुग्मतः ।। १७४ ।।

कौटिल्ये शे तुणेच्चौ पूरणे तूणयते तङि ।
सङ्कोचे तूणयेत् तूणापयेदन्त्यः कथादिगात् ।। १७५ ।।

शुभकर्मण्यपुणच्चौ सङ्घाते पूणयेत पूणयति ।
शपि रवगत्योर्द्वाभ्यामरणत् गत्यां मिता रणयेत् ।। १७६ ।।

---

१७२ घृणु दीप्तौ VIII. उ. उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति न भवतीति मैत्रेयादयः। भवतीत्यन्ये, अतो रूपद्वयम् । घृणि ग्रहणे I. आ.

१७३ 'चण शब्दे, चण् मि गतौ हिंसे' क. १७३. हिंसार्थो द्रुममात्रदृष्टः। णिचि 'ह्रस्वो मिर् वा इति' (क. ११) णिचि विकल्पेन ह्रस्वः।

१७४ 'शि चुण् छिदि' क. १७५. चुण् नान्यत्र। चूर्ण संकोचने X. उ. 'चूण' क्षी. चूर्ण प्रेरणे X. उ.

१७५ तुण कौटिल्ये VI. प. तूण पूरणे X. आ. आकुस्मीयः। 'तूण संकोचने तूणयति प्र. क. (अदन्तः) 'चूण तूण क् संकोचे' क. १७४. अन्त्यः संकोचार्थः।

१७६ पुण कर्मणि शुभे VI. प. 'पूणक् संघाते' क. १७६. पूण नान्यत्र दृष्टः। रण शब्दार्थः I. प. रण गतौ I. प. घटादिः।

भुक्तावववर्णोद् वृणुतेऽवृणोदव-
　　र्णतापि चौ पूरणवर्णनार्थयोः ।
अवर्णयद् वर्णकृतौ गुणोक्तिवि-
　　स्तृतोश्च वर्णापयते कथादिगात् ।। १७७ ।।

दाने शपि श्रणेदस्य णौ पुनः श्रणयेन्मितः ।
चौरादिकस्य मित्त्वाभावेन श्राणयतीत्यपि ।। १७८ ।।

शप्यन्तेदिति बन्धने, सततगत्यां स्यादतेन्निग्रहे
　　सन्देहे व्यपनीतिनाशनचिकित्सादौ चिकित्सेदिति ।
ज्ञाने छान्दसतश्चिकेत्यथ निवासे केततीमे कितेः
　　केतेः केतयते कथादिषु निमन्त्रामणश्रा(स्रा)वणे ।। १७९ ।।

---

१७७ 'वृणु अदने VIII· उ. वर्णोति वर्णुते, वृणोति वृणुते' प्र· क. 'वृण् दुञ् भक्षे' क· १७७· संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् 'पुगन्ते'ति लघूपधगुणस्य वैकल्पिपल्पिकत्वे रूपद्वयसिद्धिः । 'वर्ण वर्णने प्रेरणेऽप्येके' X. उ· प्र. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुण-वचनेषु X· उ. कथादिः ।

१७८ श्रण दाने I· प· घटादिः । श्रण दाने X· उ.

१७९ अति बन्धने I. प· अत सातत्यगमने I· प· कित निवासे रोगापनयने च I· प· 'अत्र निवासार्थो व्यर्थः । रोगापनयने हि सनुच्यते । संशयनिग्रहापनयन-नाशनादयश्चास्यार्थाः' प्र· 'कित ज्ञाने III. प· चिकेत्ति' प्र· क· 'र्लि कित् मतौ' क· १८०· 'कि ज्ञाने' इति माधवः । क्षीरस्वामी किकितावुभौ पठति । किभसयोरनन्तरं-'कित ज्ञाने चिकेति(?) ..... भ्वादौ कित निवासादौ केतति चिकित्सति इति निवासे केततीत्यप्युदाहृमत् । केत आमन्त्रणे X. उ· कथादिः। 'केत श्रावणे निमन्त्रणे च । श्रावणं समयोद्घोषणमिति द्रुमे । निमन्त्रणमाज्ञा । केतयत्यमात्यो जनान् । करदानाय समयं घोषयतीत्यर्थः' । प्र· 'केत त्क मन्त्रणे निश्रावणे' क· १८. 'अपरे तु पुनः पठन्ति केत स्रावणे निमन्त्रणे च' मा·

मुचादौ छेदने कृन्तेद् रुधादौ वेष्टनेऽकृणत् ।
चौ स्युः संशब्दने कीर्तेदचिकीर्तदचीकृतत् ।। १८० ।।

चिन्तासन्धानचैतन्यज्ञानेषु शपि चेतति ।
चावाद्येऽचिन्तयच्चिन्तेदन्त्ये चेतयते तङि ।। १८१ ।।

ग्रन्थे वधे चृतेद् दीप्तौ यौ चर्तयति चर्तति ।
(जु? ज्यु)तिर् जुतृ प्रदीप्तौ शप्यजोतज्जोतते तङि ।। १८२ ।।

गतावैश्वर्येऽप्यपप्तदैश्वर्ये पत्यते पतेत् ।
शप्श्यन्शप्स्वर्थद्वये चौ पतामास पतापयेत् ।। १८३ ।।

---

१८० कृती छेदने VI. प. - कृती वेष्टने VII. प. कृत संशब्दने X. उ. दीर्घोच्चारणसामर्थ्याण्णिचः पाक्षिकत्वम् । चङि अस्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । धातोरलघुत्वाद् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासदीर्घाभावः । अचिकीर्तत् । 'उर्ऋत्' इति उपधायाः वैकल्पिके ऋकारे कृत् अत् । अभ्यासस्य उरदत्त्वम् । सन्यत इति इत्वम् । अलघुपरत्वाद् दीर्घः । अचीकृतत् ।

१८१ 'चिती संज्ञाने I. प. संज्ञानं चैतन्यम् । स्मरणार्थः सन्धानार्थोऽपि मा. चिति स्मृत्याम् X. प. चित संचेतने X. आ.

१८२ चृती हिंसाग्रन्थनयोः VI. प. 'चृत संदीपने X. उ. (विभाषितणिच्) । चर्तयति चर्तति' प्र. क. 'चृत् कि संदीपने' क. १८१. 'ज्युत जुतृ ङ द्युत्यां क. १८१. 'ज्युतृ भासने । ज्योतते' प्र. क.

१८३ पत्लृ गतौ I. प. 'पत् यङैश्ये, पत्लृ ज् गत्यां च' क. १८२. लृदित्त्वादङि अपप्तत् । पत गतौ वा X. उ (अदन्तत्वं णिच्च वा) कथादिः अनेकाच्त्वादाम् ।

यत्ने यतेत शपि चौ संस्कारे परिभवे च यातयति ।
धनधान्यप्रतिदाने निर्यातयतीत्यसावपि चौ ।। १८४ ।।

वर्तने वर्तते द्यौतादिको वरणसेवयोः ।
वृत्यते दीपनोक्त्योश्चौ वर्तयेद् वर्ततीत्युभौ ।। १८५ ।।

ष्वर्त स्वर्त गतौ कृच्छ्रजीवने चादिमस्य षः ।
सिष्वर्तयिषते सिस्वर्तयिषेत द्वयस्य चौ ।। १८६ ।।

वधे शपि क्रथेन्मित्त्वादक्रथ्यक्राथि चिण्युभौ ।
यौ चत्वारि क्रथेत क्राथयेत क्राथयेत् क्रथेत् ।। १८७ ।।

कुथ कुन्थ श्लेषे श्नि द्वयोरकुथ्नान्नलोपतोऽन्त्यस्य ।
दौर्गन्ध्ये कुथ्यति, शपि हनने च क्लेशने कुन्थेत् ।। १८८ ।।

---

१८४ यती प्रयत्ने I. आ. यत निकारोपस्कारयोः X. उ. 'परिभवसंस्कारौ तौ' प्र. 'निरश्च धान्यधनयोः प्रतिदाने च' मा.

१८५ वृतु वर्तने I. आ. द्युतादिः । वृतु वरणे IV. आ. 'वृत् वावृत् युङ संभक्तौ वरणे' क १८३. वृतु भाषा(सा)र्थः X. उ. उदित्त्वाण्णिज्विकल्पः ।

१८६ स्वर्त गत्याम् X. उ. 'षोपदेश इति नन्दी' क्षी. श्वर्तेति माधवः । 'ष्वर्त स्वर्त गत्यां तङ्कें' क १८४.

१८७ क्रथ हिंसायाम् I. प. घटादिः । 'मित्त्वफलं चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (६-४-९३) इति दीर्घविकल्पः । ग्रन्थ बन्धने इत्यत्र माधवः— 'अत्र देवमैत्रेयौ क्रथ हिंसायामिति स्वरितेतं पठित्वा क्राथयति क्रथति क्रथते इत्याहतुः' । युजादित्वाण्णिज्विकल्पः ।

१८८ कुन्थ संश्लेषणे IX. प. 'कुथेति दुर्गः' मा. नलोपः 'अनिदिता'मित्यादिना । कुथ पूतीभावे IV. प. स च दौर्गन्ध्यम् । कुथि हिंसाक्लेशनयोः I. प.

सन्दर्भे यौ ग्रथेद् ग्रन्थेद् ग्राथयेद् ग्रन्थयेद् द्वयोः ।
ग्रथ्नाति श्न्यथ कौटिल्यशाठ्ययोर्ग्रन्थते शपि ॥ १८९ ॥

पथे गतौ शपि पथेत् प्रक्षेपे पाथयेत चौ ।
चावेव पथि गत्यर्थे नुमि पन्थति पन्थयेत् ॥ १९० ॥

दीपनोक्त्योः पोथयेत पोथयेच्चावथ श्यनि ।
हिंसायां पुथ्यति शपि क्लेशनेऽपि च पुन्थति ॥ १९१ ॥

शपि प्रख्यानविस्तारार्थयोस्तङ प्रथते मितः ।
चौ प्रख्याने तथा प्रक्षेपार्थेऽपि प्रार्थयत्यमित् ॥ १९२ ॥

क्लेशनवधयोरमथन्मन्थेन्मान्थेद् द्वयोर्द्वयोरन्त्यौ ।
मथने मथेदमन्थन्मथ्नात्या(द्य)शशपीतर(:)श्नायाम् ॥ १९३ ॥

---

१८९ ग्रन्थ सन्दर्भे X. उ. युजादिः । ग्रथधातुः युजादौ न दृश्यते । ग्रन्थ सन्दर्भे IX. प. ग्रथि कौटिल्ये I. आ. 'कौटिल्यं शाठ्यं वक्रता वा' । मा.

१९० पथे गतौ I. प. पथ प्रक्षेपे X. उ. पथि गतौ X. उ.

१९१ पुथ भाषा(सा)र्थः X. उ. पुथ हिंसायाम् IV. प. पुथि हिंसाक्लेशनयोः I. प.

१९२ 'प्रथ प्रख्याने' I. आ. घटादिः । 'विस्तारेऽप्यस्ति' प्र. प्रथ प्रख्याने X. उ. 'क्षेपेऽपि द्रुमे' प्र. 'पृथ क् । प्रक्षेपे, प्रथ् क च' क. १८७, १८८.

१९३ 'मथ् माथ लुथि कुन्थे' क. १८९. मथि हिंसाक्लेशनयोः I. प. मान्थ हिंसाक्लेशनयोः I. प. मथे विलोडने I. प. मन्थ विलोडने I. प. मन्थ विलोडने IX. प.

मिथृ मेथृ वधे मेधावत्त्वे द्वाभ्यां च मेथते मेथेत् ।
विथृ वेथृ याचनार्थे वेथेदुभयोः शपीमे स्युः ।। १९४ ।।

चौ प्रख्यानयतनयोः श्राथयते मोक्षबन्धहननेषु ।
श्रथति श्राथयते यौ दौर्बल्ये तु श्रथापयति ।। १९५ ।।

विश्लेषागाधतयोः शप्यश्रन्थत विमोचने ग्रन्थे ।
श्रथ्नात्यथ सन्दर्भे वधे च यौ श्रन्थयेच्छ्रन्थेत् ।। १९६ ।।

अदि बन्धनेऽन्दति वधे भुक्तावप्यत्ति याचने गमने ।
अर्दति शपि हिंसायां यावर्देतार्दयेदर्देत् ।। १९७ ।।

---

१९४ मिथृ मेधाहिंसनयोः I उ. मेथृ मेधाहिंसनयोः I, उ. विथृ वेथृ याचने I. आ. आत्मनेपदित्वाद् वेथेदिति चिन्त्यम् ।

१९५ श्रथ प्रयत्ने X. प. 'प्रख्यान इत्यन्ये । प्रतिहर्ष इत्यन्ये' प्र. 'श्रथ मोक्षणे (X. उ. युजादिः) । बन्धने च द्रुमे । हिंसायां चैके । श्राथयति श्रथति' । प्र. 'श्रथ् कि बन्धे मोक्षे वधे' क. १८९. श्रथ दौर्बल्ये X. उ. कथादिः ।

१९६ श्रथि शैथिल्ये I. आ. शैथिल्यं विश्लिष्टतागाधता वा । श्रन्थ विमोचनप्रति–हर्षयोः IX. प. 'प्रतिहर्षो न ज्ञातः' प्र. ग्रन्थ सन्दर्भे IX. प. इत्यत्र 'श्रन्थ इत्यप्येके' प्र. 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे (X. उ. युजादिः) आद्यो हिंसायां च द्रुमे' प्र. 'श्रन्थ कि दर्भे वधे' क. १९०.

१९७ अदि बन्धने I. प. अद भक्षणे II. प. 'व्यत्यदन्ति वृका मेषान् इत्यादौ हिंसार्थोऽपि' प्र. अर्द गतौ याचने च I. प. अर्द हिंसायाम् X. उ. आधृषीयः ।

रोदाकारणयोरकन्ददथ मिद् वैक्लव्यवैकल्ययो-
र्नुम् कन्देत कदेत चाऽक्रदत तङः क्रन्देत रोगादिके ।
क्रन्देदत्र गतार्थयोः, सततभावे त्वर्थ आक्रन्दये-
च्चावन्यार्थयुगे क्लदेत शपि च क्लन्देऽन्ययोः क्लन्दति ।। १९८ ।।

शोकार्थे शपि धातुभ्यां क्लिन्दते क्लिन्दतीत्युभौ ।
क्लिदू आर्द्रीभाव एष इरिच्च क्लिद्य(ते? ति)श्यनि ।। १९९ ।।

स्नेहनमोचनयोः श्यन्यक्ष्वेदीदक्ष्विदद् द्युतादौ तु ।
क्ष्वेदेत मोहनेऽप्ययमव्यक्तरवे शपि क्ष्वेदेत् ।। २०० ।।

भुक्तौ खादेत् स्थिरतावधयोश्च खदेद्, वधे मुचादिगतात् ।
खिन्दति, दैन्ये खिन्ते खिद्येत श्नंश्यनोः क्रमतः ।। २०१ ।।

---

१९८ कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च I प. 'एते इदितोऽनिदितश्च । वैक्लव्यार्था घटादौ' प्र. 'कदि क्रदि क्लदि वैक्लव्ये I. आ. वैकल्य इत्येके' प्र. घटादिः । अत्र गतार्थयोः आह्वानरोदनयोः । आङः क्रन्द सातत्ये X. प. अन्यार्थयुगे वैक्लव्यवैकल्ययोः । अन्ययोः आह्वानरोदनयोः ।

१९९ क्लिदि परिदेवने I. आ. क्लिदि परिदेवने I. प. क्लिदू आर्द्रीभावे IV. प. 'क्लिद् यूइर् क्लिदि' क. १९४. पुषादित्वान्नित्याङिति अन्यत्र ।

२०० ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः IV. प. इरित्वं द्रुमे 'इर् ञिक्ष्विद् या' क. १९३. ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः I. आ. द्युतादिः । स्नेहनमोहनयोः' क्षी. ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे I. प.

२०१ खादृ भक्षणे I. प. खद स्थैर्ये हिंसयां भक्षणे च I. प. खिद परिघाते VI. प. मुचादिः । खिद दैन्ये VII. आ. IV. आ.

व्यक्तोक्तौ गदतीति स्यान्मेघशब्दे गदापयेत् ।
शब्दे गर्दति शप्येष गर्दयेद् गर्दयेत चौ ।। २०२ ।।

पूर्वनिकेतनकेल्योश्चौ गूर्दयतेऽजुगर्दताथ शपि ।
केल्यां तङि गुर्दतेऽगूर्दत वासे च गूर्दताद् गुर्देत् ।। २०३ ।।

चदि आह्लादने दीप्तौ चन्दतीत्यथ याचने ।
चदते चदतीति द्वावेदितो निखिलं शपि ।। २०४ ।।

संवरणे चौ छन्देच्छन्दयतेऽन्ततः छदापयति ।
यौ छादयति च्छदति च्छदतेऽन्त्यावूर्जने मिता छदयेत् ।। २०५ ।।

छिदिर् द्वैधीकृतौ छिन्तेच्छिनत्त्यथ कथादिगः ।
छेद द्वैधीकृतौ छेदापयति च्छेदयेदिति ।। २०६ ।।

---

१०२ गद व्यक्तयां वाचि I. प. स्तनगदी देवशब्दे X. उ. कथादिः । 'गदयति मेघः' प्र. गर्द शब्दे I. प. गर्द शब्दे X. उ.

२०३ गुर्द पूर्वनिकेतने X. उ. गुर्द क्रीडायाम् I. आ. कुर्द खुर्द गुर्द धातूनां 'उपधायां चे'ति दीर्घो वेति द्वैरूप्यम् । 'गुर्द गूर्द क्रीडानिवासयोः I. प. गुर्दति गूर्दति प्र. क. मुद्रिते द्रुमे नेमौ ।

२०४ चदि आह्लादने दीप्तौ च I. प. चदे याचने I. उ.

२०५ छदि संवरणे X. उ. छद अपवारणे X. उ. कथादिः । छद अपवारणे X. उ. आधृषीयः । छदिर् ऊर्जने I. प. घटादिः ।

२०६ छिदिर् द्वैधीकरणे VII. उ. छेद द्वैधीकरणे X. उ. कथादिः ।

दीव्यत्यर्थवमनयोः शनम्यच्छृणन्त च्छृणत्ति यौ दीप्तौ ।
छर्दयति च्छर्दति चौ वमनार्थे छर्दयत्येव ।। २०७ ।।

भाषादीपनयोश्चौ नादयतेऽव्यक्तनिस्वने नदति ।
हर्षे नन्दति शब्दे नर्देदुभयोः शपीह चत्वारः ।। २०८ ।।

कुत्से निन्दति णिदृ णेदृ सन्निकर्षे च नेदते नेदेत् ।
द्वाभ्यामेवमथो शे नुदते नुद(ते?ति)नुदे(त्)त्रयं क्षेपे ।। २०९ ।।

स्थैर्ये शपि पदति गतौ पद्येत पदापयेत तङ्येव ।
आद्यार्थेऽत्र शपि बदेद् वन्दे(द?ता)भिवादननूतिनतिषु ।। २१० ।।

(बन्देत?)कल्याणे भन्दयते भन्दति चौ शपि सुखे च भन्देत ।
अंशत्वे शपि भिन्देद् विदारणार्थे भिनत्ति भिन्ते द्वौ ।। २११ ।।

---

२०७ उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः VII. उ. 'दीप्तिवमनयोरित्येके' प्र. छृदी सन्दीपने X. उ. आधृषीयः । छर्द वमने X. प.

२०८ णद भाषा(सा)र्थः X. उ. णद अव्यक्ते शब्दे I. प. टु नदि समृद्धौ I. प. 'समृद्धिर्हर्षे पर्यवस्यति' प्र. नर्द शब्दे I. प.

२०९ णिदि कुत्सायाम् I. प. णिदृ कुत्सासन्निकर्षयोः I. उ. णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः I. उ णुद प्रेरणे VI. उ. णुद प्रेरणे VI. प. क्षेपः प्रेरणम् ।

२१० 'बद स्थैर्ये I. प पदेति कण्ठः' क्षी. पद गतौ IV. आ. पद गतौ X. आ. आगर्वीयः कथादिः । वदि अभिवादनस्तुत्योः I. आ. 'लक्षणया नतिमात्रेऽपि' प्र.

२११ 'भदि कल्याणे X. उ. प्र. क. 'भदिक् शुभे' क. २०१. भदि कल्याणे सुखे च I. आ. भिदि अवयवे I. प. भिदिर् विदारणे VII. उ.

कान्तिस्तुतोर्मदमुदोरलसत्वगत्यो-
मन्देत शप्यथ मदे श्यनि माद्यतीति ।
णौ दीनताप्रमदयोर्मदयेदमुष्य
चौ मादयेत तङि तर्पणशुद्धितृप्त्योः ।। २१२ ।।

स्नेहे मिन्देन्मिन्दयेन्मेदयेच्चौ
मेद्येन्मेदेत द्वयो(रङः? रिड्)विकल्पः ।
हिंसामेधावत्त्वयोर्मेदतेऽमे-
(दे? द)न्मेदेन्मेदेत मेदेर्मिदे(:)स्युः ।। २१३ ।।

हर्षे मोदेत सुरभीभाव आमोदते शपि ।
मुद संसर्ग इत्यस्य मोदयेन्मोदयेत चौ ।। २१४ ।।

यौ सन्देशोक्त्युक्त्योर्वादयेत वादयेद् वदेद् वदते ।
व्यक्तोक्तौ वदतीत्यभिवादननुतिनतिषु वन्देत ।। १२५ ।।

---

२१२ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु I. आ. 'स्वप्न आलस्यम्' । मा मदी हृष IV. प. मदी हर्षग्लेपनयोः '. घटादिः । मद तृप्तियोगे X. आ. आकुस्मीयः । 'तर्पणशुद्धावित्येके' प्र.

२१३ मिदि स्नेहने X. उ. 'मिद इत्येके' प्र. ञिमिदा स्नेहने IV. प ञिमिदा स्नेहने I. आ. मिन्नं मेदितमित्यत्र 'विभाषा भावादिकर्मणोः इति इड्विकल्पः । मिदृ मेधाहिंसनयोः I उ. मेदृ मेधाहिंसनयोः I. उ.

२१४ मुद हर्षे I. आ. 'आङ्पूर्वः सुरभीभावे' प्र. मुद संसर्गे X. उ.

२१५ वद सन्देशवचने X. उ. आधृषीयः 'वचने च द्रुमे' प्र. 'वदक् वाक्सन्देशयोः' क. २०५. वद व्यक्तायां वाचि I. प वदिरिदित् २१७ तमश्लोके उक्तः ।

ज्ञाने वेत्त्यथ विद्यिते भुवि लभायां विन्दते विन्दति

श्ने विन्तां प्रविचारणेऽथ परिवादाख्यानवासेषु चौ ।

ज्ञाने च द्वितयस्य वेदयत ए(क? त)स्मात्तङेव प्रभा-

तीभावेऽपि च धूर्ततास्वपनयोः कण्ड्वादितो वेद्यति ।। २१६ ।।

तेजनविशरण(गतिषु)तङि शीयेतान्त्ययोश्च पीडायाम् ।

शपि शे स्म सीदति यावासादयति चासीदेत् ।। २१७ ।।

द्वौ ष्वद स्व(ा)द आस्वादे स्वदते स्वादते शपि ।

सिष्वादयिषते सिस्वादयिषेत क्रमेण चौ ।। २१८ ।।

---

२१६ विद ज्ञाने II. प. विद सत्तायाम् IV. आ. विद्लृ लाभे VI. उ. मुचादिः । खिद विचारणे VII. आ. विद चेतनाख्याननिवासेषु X. आ. आकुस्मीयः । 'विद चेतनाख्यानपरिवादेषु इत्यपरे' मा. 'वेदनाख्याननिवासेषु' प्र. 'वेदनं ज्ञानम्' । प्र. वेद धौर्त्ये स्वप्ने प्रभाते च । कण्ड्वादिः ।

१२७ शद्लृ शातने I. प. तीक्ष्णीभावस्तत् । 'विशीर्णतायामित्येके । गतावप्यस्ति । शे चायम् । 'शदेः शितः' (१-३-६०) इति तङ' प्र. षद्लृ विशरण-गत्यवसादनेषु I, VI. 'पाघ्रा—' (७-३-७८) इति सीदादेशः । आङः षदः पद्यर्थे X. उ. आधृषीयः । णिजभावे सीदादेशः ।

२१८ ष्वद आस्वादने I. आ. स्वाद आस्वादने I. आ. ष्व पोपदेशस्य णिजन्तात् सनि आदेशसकारस्य षत्वम् । स्वादेः सस्यानादेशत्वान्न षत्वम् ।

स्निग्धीभावे मोचने मोहनायां
स्वेदेत द्यौतादिकात् स्यात् पुषादेः ।
स्वेदे स्विद्येत् स्रावहिंस्योरसूद-
च्छप्यत्राद्यार्थे भवेत् सूदयेच्चौ ।। २१९ ।।

वृद्धौ पौषादिकादृध्येच्छ्नावार्ध्नोद् वर्धनेऽप्यसौ ।
अर्दने गन्धयेतेति चौ तङ गन्धापयेत् पुकि ।। २२० ।।

काङ्क्षायां गृधिरो गृध्यति गर्धेर्गर्धयेत चौ क्रीडायाम् ।
शपि गोधते श्यनि तु परिवेष्टने गुध्यति श्नि कोपेऽगुध्नात् ।। २२१ ।।

बन्धे बध्नात्यथ चौ संयमने (बन्ध?बाधयेत) बाधयते ।
बन्धनकुत्सनयोर्बीभत्सेत प्रतिहतावबाधत तङ ।। २२२ ।।

---

२१९ **ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः** I आ. द्युतादिः । **'मोहनयोरियेके'** प्र. **ञिष्विदा** गात्रप्रक्षरणे IV. प. पुषादिः । 'षूद क्षरणे I आ. निस्सरणं तत् । हिंसार्थेऽप्ययमस्ति' प्र. असूददिति परस्मैपदं चिन्त्यम् । षूद क्षरणे X. उ.

२२० ऋधु वृद्धौ IV प. पुषादिः । ऋधु वृद्धौ V. प. गन्ध अर्दने X. आ. **आकुस्मीयः** । गन्धयतीत्यादयश्चुरादिष्वदन्ता' प्र.

२२१ गृधु अभिकाङ्क्षायम् IV. प. **'गृधिर् ।** यु च लिप्से' क. २१२. **'गर्ध** अभिकाङ्क्षायाम्' X. प. क्षी. 'गर्ध क च' क. २१२. 'गुध् ङ क्रीडे' क. २१२. गुध परिवेष्टने IV. प. गुध रोषे IX. प.

२२२ बन्ध बन्धने IX. प. बध संयमने X. उ. बध बन्धने I. आ. चित्तविकारे नित्यं सन् इति बन्धनार्थोक्तिर्व्यर्था । 'बधक् बन्धे बधङ निन्दे च' क. २१३. 'द्रुमे तु-निशातने बन्धनेऽपि तिजि बध्योः सनीरितः । ततस्तिति क्षते खड्गं बरसान् बीभत्सते तथा' प्र. बाधृ लोडने I. आ. बाधनं प्रतिघातः ।

ज्ञाने बोधेद् बोधते ज्ञापनेऽभौ–
त्सीदुद्बोधज्ञानयोर्बोधतीति ।
बुध्येताथो दर्शने बुन्धते बु–
न्धेच्छप्येते (हिंसने ? बोधने) बोधयेच्चौ ।। २२३ ।।

मिधृ मेधृ वधे मेधावत्त्वे च द्वितयं शपि ।
द्वाभ्यां मेधति मेधेत सङ्गमार्थेऽपि दीर्घवान् ।। २२४ ।।

पाके वधे रध्यति दैवचिन्ता--
प्रद्रोहसिद्ध्यादिषु राध्यतीति ।
सिद्धावराध्नोदथ कामनेऽनु–
रुध्येत रोधे तु रुणद्धि रुन्धे ।। २२५ ।।

---

२२३ बुधिर् बोधने I. उ. 'तच्च ज्ञानमेव' प्र. 'बुध अवगमने I. प. अवगमनं ज्ञापनम्' क्षी. 'उद्बोधज्ञाने अस्यार्थौ' प्र. उदाहरणद्वयमत्र त्रिष्वर्थेषु । 'बुध अवगमने IV. आ. 'ज्वलादिगतबोधतिवदुद्बोधो ज्ञानं चार्थः' प्र. 'उबुदिर् उबुन्धिर् निशामने' I. उ. प्र. क. 'बुध बोधने' X. उ. प्र. क. 'बुन्धिर् ब् निशामने' क. २१३. 'बुन्धक् वधे' क. २१४. हिंसने इति पाठे बुन्धयेच्चौ' इति स्यात् ।

२२४ मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः I. उ. अयं पाठो देवादीनाम् । थान्तौ क्षीरस्वामिमते । धान्तौ न्यासपाठे. मेधृ संगमे च I. प.

२२५ रध हिंसासंराद्ध्योः IV. प. संराद्धिः पाकः । राध IV. प. "राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' वृद्ध्यर्थे इव अकर्मकादेव राधेः श्यन् । अस्य तु सिद्धिद्रोहदैवपर्यालोचनादयोऽर्थाः "। धा, का व्या (स. २ श्लो ३३) राध संसिद्धौ V. प. अनो रुध कामे IV. आ. रुधिर् आवरणे VII. उ.

हिंसौ वधेत् प्रतिहतौ तङि बाधतेऽथ

वृद्धाववर्धत वृधोः शपि, दीपनोक्त्योः ।

वर्धेदवर्धयत वर्धयति त्वयं चौ

पूर्तिच्छिदोश्चङवबर्धत वर्धयेद् द्वौ ।। २२६ ।।

शुद्धौ शुन्धति शुन्धेत धात्वोः शपि, पुषादितः ।

शुध्यन्ति, शोधनायां तु यौ शुन्धयति शुन्धति ।। २२७ ।।

गुदरवकुत्सितरवयोर्द्युतादितः शर्धते तङाद्रत्वे ।

शर्धति शर्धेत प्रहसने पुनः शर्धयेत शर्धति चौ ।। २२८ ।।

द्वौ षाध साध सिद्धौ साध्यति साध्नोति साध्नुयात् साध्येत् ।

सिद्धौ सिध्यति गत्यां मङ्गलकृतिशास्त्रयोः सेधेत् ।। २२९ ।।

---

२२६ 'वध हतौ' क. I. प. 'बाधृङ बाधृवत्' क. २१६. 'बाधृङ विहतौ' क. २१४. वृधु वृद्धौ I. आ. वृधु भाषा(सा)र्थः X. उ. वर्ध छेदनपूरणयोः X. उ.

२२७ शुन्ध शुद्धौ I. अयं परस्मैपदीति माधवादयः । 'शुन्धक् शुद्धौ शुन्धन च (क. २२६) इति आत्मनेपद्यपि । शुध शौचे IV. प. शुन्ध शौचकर्मणि X उ. आधृषीयः ।

२२८ शृधु शब्दकुत्सायाम् I. आ. द्युतादिः । 'शब्दकुत्सा पायुरव इत्येके' प्र. शृधु उन्दने I उ. उन्दनं क्लेदनम् । शृधु प्रहसने X. उ. उदित्त्वाण्णिज्विकल्पः ।

२२९ 'षाधौ च साध् यतौ । सिद्धौ' क. २१८. षाधेः साधेश्च श्यनि रूपं माधवीये न दृश्यते । षिधु संराद्धौ VI. प षिध गत्याम् I. प. षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च I. प. शास्त्रं शासनम् ।

प्राणेऽन्यते प्राणिति हिंसने श्र-
द्धायां च यौ चानयते चनेद् द्वौ ।
वधे रवे शप्यचनन्मिदाद्यो
जायेत जन्यां निगमे जजन्ति ॥ २३० ॥

श्रद्धोपहत्युपकृतोरुपघातने श्र-
द्धायां च तानयति तानयते तनेद् यौ ।
दैर्घ्ये वितानयति च व्यतनद् द्वयं यौ
विस्तारणे च करणे तनुते तनोति ॥ २३१ ॥

ऋजुतायां दीदांसेद् दीदांसेतावखण्डने दानेत् ।
दानेत, रवे धनतीमे शपि धान्ये धनन्ति वेदेऽसौ ॥ २३२ ॥

शब्दे शपि ध्वनेदस्य वा मित्त्वाद् ध्वनयेत णौ ।
ध्वानयेताप्यथादन्ताद् ध्वनयेत ध्वनापयेत् ॥ २३३ ॥

---

२३० अन प्राणने IV. आ. अन प्राणने II. प. चन श्रद्धोपहिंसनयोः X. उ आधृषीयः । चन च (हिंसायाम्) । I. प. घटादिः । 'चन् शब्दे' क. २१९. जनी प्रादुर्भावे IV आ. जन जनने III. प छान्दसः ।

२३१ तनु श्रद्धोपकरणयोः X उ. आधृषीयः । 'तनु व्युपहतौ श्रद्धाघाते श्रद्धोपघातयोः' क. २२०. 'तनु श्रद्धोपहिंसनयोरित्येके' धा. का. व्या (३-५१) 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' मा. तनु विस्तारे VIII. उ. 'अयं करणार्थेऽपि' । प्र.

२३२ दान अवखण्डने I. उ दानेरार्जवे 'मान्बध—' (३-१-६) इत्यादिना नित्यं सन् । 'दानेरार्जवे सनुक्तेरवखण्डनोक्तिर्व्यर्था' प्र. एवं च अवखण्डने केवल-धातुप्रयोगश्चिन्त्यः । 'धन् रवे' क. २२१. धन धान्ये III. प. छान्दसः ।

२३३ ध्वन शब्दे I. प. ध्वन शब्दे X उ. अदन्तः । 'मि ध्वन' क. २२१.

शप्यर्चामदयोर्मनत्यवगमे मन्वीत मन्येत त–
ङयेतावौ श्यनि चाथ पूजितविचारे पूजनाचर्चयोः ।
मीमांसेत सनेव मानयति मानेन्मानयेतेत्यमी
यौ स्युः पूजविधावमानयत चौ स्तम्भे तङेवास्य हि ।। २३४ ।।

द्वाभ्यां सेवनशब्दयोर्वनति शप्येतौ तनादौ पुन–
र्याच्ञायां वनुते वनोत्यथ करोत्यर्थेऽप्यनुक्तौ वनेत् ।
प्रादौ नित्यमितोऽस्य णौ प्रवनयेदन्यत्न वा स्यादथो
यौ द्वौ वानयते वनेदिति वने(:)श्रद्धोपहत्यादिषु ।। २३५ ।।

औ दाने सनुते सनोति, शपि सेवायां सनेन्निस्वने
त्रिभ्यः स्यात् स्तनतीति मित्त्वमिह वा सिद्ध्येदुपान्त्यान्त्ययोः ।
दन्त्याद्योऽन्त्यगतोऽस्तनापयदयं मेघस्वनेऽथ स्वने–
ऽदन्तस्य स्वनयेच्छपि स्वनपरिष्कृत्योः स्वनेद्वा मितः ।। २३६ ।।

---

२३४ 'मान् ङ विचारे, मान् कि चार्चे, मन् च, मन् ङक् च गर्वके' क. २२२. 'मन पूजागर्वयोः मनति' प्र. क. मनु अवबोधने VIII. आ. मन ज्ञाने IV आ. एतौ औ इति छेदः । औ उप्रत्यये तनादौ इत्यर्थः । मान पूजायां I. आ. नित्यसनन्तः । तथात्वे जिज्ञासार्थः । मिमांसा विचारणा । मान पूजायाम् X. उ. आधृषीयः । मान स्तम्भे X. आ. आकुस्मीयः ।

२३५ वन संभक्तौ I. प. वन शब्दे I. प. वनु याचने VIII. आ. छान्दसः । वनु क्रियासामान्यार्थे । 'ग्लास्नावनुवमां च' (ग. सू.) इति अनुपसर्गादेषां वा मित्त्वम् । उपसर्गान्नित्यम्।'वन्कि तन्किवत्' क. २२३. 'वन श्रद्धोपघातोपघातोपकार–श्रद्धासु' प्र. क.

२३६ षणु दाने VIII. उ. षण संभक्तौ I. प. ष्टन शब्दे I. प. स्तन शब्दे I. प. स्तन देवशब्दे X. उ. ध्वन्यन्ताः ष्टम्यन्ता घटादय इति मतद्वयं माधवोक्तम् । फणेः पूर्वं घटादय इत्येके इति क्षीरस्वामी । फणेः परस्य स्तनेः क्षीरस्वामिमतेन वा मित्त्वम् । स्वन शब्दे I. प. फणादिः । स्वन अवतंसने I. प. घटादिः फणादिश्च । स्वनण् च (शब्दे), ण् स्वन् मि तंसने क. २२४.

स्यादाप्लृ लम्भनायां यावापयत्यापतीत्युभौ ।
व्याप्तावाप्नोति यावन्त्योक्तोऽसावप्यनिटौ मतौ ।। २३७ ।।

चौ क्षान्तावक्षम्पत् क्षम्पयति प्रेरणप्रणाशनयोः ।
क्षपयेदत्राद्यार्थे क्षिप्येच्छ्यनि शे क्षिपेत् क्षिपते ।। २३८ ।।

कुपिर् कोपे कुप्यतीति दीपनोक्त्योरकोपयत् ।
चौ कुपि (स्म?स्त)रणेऽस्य स्यान्नुमि कुम्पति कुम्पयेत् ।। २३९ ।।

योग्यत्वशक्त्योः शपि कल्पतेऽथ चौ
स्यान्मिश्रणायामपि कल्पयेत यौ ।
उक्तत्रये च स्मरणे च कल्पति
स्याद् दुर्बलत्वे (क्रथ?कृप)येत् कथादितः ।। २४० ।।

---

२३७ आप्लृ लम्भने X. उ. आधृषीयः । आप्लृ व्याप्तौ V. प. यौ युजादौ । अन्त्योक्तः आपतीत्युक्तः । 'तपिं तिपं'- इत्यादि कारिकापाठादनिट्त्वम् । मा. ।

२३८ क्षपि क्षान्त्याम् X उ. क्षप प्रेरणे X. उ. 'नाशनार्थोऽप्ययम्' धा. का. व्या. (३-६४) क्षिप प्रेरणे VI. उ.

२३९ कुप क्रोधे IV. प. 'कुप् य इर्' (क. २२५) इति द्रुमे इरित्वेन पाठः कुप भाषा(सा)र्थः X. उ. कुपि छादने X. उ. क्षी. कुबि इति माधवः ।

२४० कृपू सामर्थ्ये I. आ. 'सामर्थ्यं शक्तिर्योग्यता च' प्र. 'कृप मिश्रणचिन्तासामर्थ्येषु' X. उ. (विकल्पितणिच्) प्र. क. कृप दौर्बल्ये X. उ. कथादिः ।

त्राणे गोपायति निन्दने जुगुप्सेत (निन्दने? गोपने) गोपेत ।
व्याकुलतायामिरितो गुप्यति चौ दोपनोक्तयोर्गोपयति ।। २४१ ।।

शपि सान्त्वने चपति चौ दम्भे शाठ्ये च कत्थने चपयेत् ।
वा मित्त्वात् चापयते चपि गमने चम्पयेच्चम्पेत् ।। २४२ ।।

क्षेपे टिपिरष्टिप्यति टिपेष्टिपेट्टेपयेत् क्रमाच्छे चौ । (?)
डप सङ्घाते तङ वा डापयते डम्पयेच्च डम्पति चौ ।। २४३ ।।

---

२४१ गुपू रक्षणे I. प. गुप गोपने I. आ. 'निन्दायां सन् । अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्ययाः स्युः इति काशिकावृत्तौ (३-१-५). गुप व्याकुलत्वे IV. प. पुषादिः । 'गुप् य इर् व्याकुलत्वे' क. २२७. गुप भाषा(सा)र्थः । X. उ.

२४२ चप सान्त्वने I. प. चह परिकल्कने चुरादिः । आद्यः कथादिः । चप इति मैत्रेयः । 'परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं वा' । धा. का. व्या (१.९१) कत्थनार्थो मृग्यः । चुरादौ 'चप' ज्ञपादित्वान्मित् । 'चपक्म कल्के' क. २२८. 'चपक्मि' इत्यपि पाठः । एतदनुसृत्य 'वा मित्त्वात्' इत्युक्तम् । चपि गत्याम् X. उ.

२४३ टिप क्षेपे X. प. प्र. क. 'टिपक् नुदि' क. २२९. टिप्यति टिपेत् इति श्यनि शे च टिपधातुर्मृग्यः । डप सङ्घाते X. आ. आकुस्मीयः । 'डिपि डिप् डप् डपि क् ङ ञ संहतौ' क. २२९ इति ञित्त्वोक्तेः तङ वा । 'डपि डिपि, दम्प दिम्प सङ्घाते' । प्र. क.

क्षेपे डिप्यति डिपति पुषादिकुटाद्योः क्रमेण डेपयति ।
सङ्घे तङि डेपयते डिम्पति डिम्पयति चौ चतुष्कमिदम् ।। २४४ ।।

शपि सन्तापे तपतीत्यैश्वर्ये तपति तप्यते वा श्यन् ।
दाहेऽतपत तपेदथ यावतपत् तापयेदिहान्त्यः सेट् ।। २४५ ।।

ऋदितोस्तिपितेप्योः स्यात् क्षरणे तेपते तङि ।
अन्तिमः कम्पनेऽपि स्यादादिमोऽसौ विकल्पितेट् ।। २४६ ।।

चावर्दनेऽतुतुम्पत् तुम्पति शे हिंसने तुपेत् तुम्पेत् ।
तोपति तुम्पेत् त्रोपेत् त्रुम्पति शप्येव चत्वारः ।। २४७ ।।

---

२४४ डिप क्षेपे IV. प. पुषादिः । डिप क्षेपे VI. प. कुटादिः । चतुष्कम्- डिपि डिप् डप् डपि इति द्रुमोक्ता धातवः ।

२४५ तप सन्तापे I. प. अनिट् । तप ऐश्वर्ये वा IV. आ. अनिट् । 'श्यनभावे न्याय्यविकरणः परस्मैपदी च । तपति इति' इति माधवः । तप सन्तापे X. उ. सेट् । आधृषीयः ।

२४६ तिपृ क्षरणे I. आ. अनिट् । तेपृ कम्पने (क्षरणे) च I. आ. सेट् । तिपृ धातुः क्षीरस्वामिमते सेडिति पक्षद्वयमङ्गीकृत्य 'वेट्' इत्युक्तम् । तथा च कल्पद्रुमे–तिप ऊ ऋङ' (२३०).

२४७ 'तुबि अर्दने X. प. तुपीति दौर्गाः' क्षी. 'तुपिक् त्वर्दने' क. २३२. तुपिर्माधवीये नास्ति । तुम्प हिंसायाम् VI. प. तुप हिंसने VI. प. तुप् पश क्लिशि वधे' क. २३२. २३३. इति मुचादौ कल्पद्रुमोक्तेः । तुम्प हिंसायाम् I. प. तुप हिंसायाम् I. प.

तृप्तिप्रीणनयोः पौषादिकात् तृप्यति, तृप्नुयात् ।
श्नौ, शे तृपेत्, प्रदीप्तौ च यौ तर्पयति तर्पति ॥ २४८ ॥

हर्षमोचनगर्वेषु दृप्यति श्यन्यसावि (र? रित्) ।
उत्क्लेशे शे दृपेद्, दीप्तौ यौ दर्पयति दर्पति ॥ २४९ ॥

क्षरणे (धे? दे)पते द्वाभ्यां तङि, सन्तापने पुनः ।
धूपायत्यायतो दीपनोक्तयोश्चावधूपयत् ॥ २५० ॥

इरितो मोहने लुप्येच्छेदे लुम्पति लुम्पते ।
कम्पने शपि वेपेत क्षेपे चौ वेपयेदिति ॥ २५१ ॥

---

२४८ तृप प्रीणने IV. प. प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । पुषादिः । तृप प्रीणने VI. प. तृप प्रीणने संदीपने च X. उ. आधृषीयः ।

२४९ दृप हर्षमोहनयोः IV. प. पुषादिः । दृपधातुः 'स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वक्तव्यः' इत्यनेन विकल्पिताङ । तत इरित्त्वफलः । तथा च कल्पद्रुमे 'ञि दृप् यू इर् हर्षगर्वयोः' (२३२) तत उक्तं 'असाविरित्' इति । मोहनं गर्वः । 'मोचनयोरित्येके' धा. का. व्या. २. ६४. दृप उत्क्लेशे VI. प. दृप सन्दीपने X. उ. आधृषीयः ।

२५० तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थाः I. आ. अत्र माधवीयधातुवृत्तौ - दिपृ देपृ इति काश्यपः इत्युक्तम् । तयोरुदाहरणमिदम् । धूप सन्तापे I. प. आयतः 'गुपू–' (१-३-२८) इत्यायप्रत्ययात् । धूप भाषा(सा)र्थः X. उ.

२५१ लुप विमोहने IV. प. पुषादिः काव्यादिश्च । 'इर् लुप् य युपि' क. २३५. इतीरित्त्वं चोक्तम् । लुप्लृ छेदने VI. उ. मुचादिः । टुवेपृ कम्पने I. आ. 'विप् क क्षेपे' क. २३५ ।

शप आक्रोशे शपते शपति शपि श्यन्यशप्यताशप्यत् ।
षप सप सम्यग्ज्ञाने सम्बन्धे च द्वयस्य सपति शपि ।। २५२ ।।

स्यातां शपि ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे स्तेपते तङि ।
स्तेप क्षेपण इत्यस्य स्तेपयेत् स्तेपयेत चौ ।। २५३ ।।

द्वौ ष्टूपिर् स्तूपिरुच्छ्राये दिवादौ स्तूप्यति द्वयोः ।
चौ द्वावनिदितावेतौ स्तूपयेत द्वयोः पदम् ।। २५४ ।।

हिंसादानश्लाघानिन्दायुद्धेष्वृफेदिहाद्यार्थे ।
नोपधयाऽनुमि भवेदृम्फेद् ग्रन्थे गुफेद् गुम्भेत् ।। २५५ ।।

तु(म्प?फ)तुम्फ वधे शे द्वावतुफन्नुमि तुम्फति ।
तोपेत् तुम्पेत् तथा त्रोफेत् त्रुम्फेदित्यपि शप्यमी ।। २५६ ।।

---

२५२ शप आक्रोशे I. उ. शप आक्रोशे IV. उ. षप समवाये I. प. 'समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा' प्र. सप न दृष्टः ।

२५३ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे I. आ. 'स्तेप क क्षेपे' क. २३६ अयमन्यत्र न दृष्टः ।

२५४ 'ष्टूप् कोच्छ्राये' क. २३७. 'स्तूप समुच्छ्राये IV. क्षी. ष्टूप् य इर् च' क. २३७. ष्टूप समुच्छ्राये X. उ. स्तूप समुच्छ्राये X. उ. स्तूपेति क्षीरस्वामी ।

२५५ 'ऋफश् दानश्लाघनिन्दाहिंसाजौ' क. २३८. ऋम्फ हिंसायाम् VI. प. गुफ गुम्फ ग्रन्थे VI. प.

२५६ तुफ तुम्फ हिंसायाम् VI. प. तुमीति चिन्त्यम् । तुप, तुम्प, हिंसायाम् I. प. त्रुफ त्रुम्फ हिंसायाम् I. प.

तृप्तिप्रीणनयोस्तृ (म्फि?म्फ) तृ (प्त्यो?फो) स्तृम्फेत् तृफेद् द्वयोः ।
उत्क्लेशार्थे दृफेर्दृम्फेः क्रमाद् दृफति दृम्फति ॥ २५७ ॥

हिंसागत्यो रफेद् रम्फेच्छप्याद्यार्थे मुचादितः ।
रिम्फेत् कथनविश्राणनिन्दायुद्धेषु चारिफत् ॥ २५८ ॥

शब्देऽ (वे? म्वे) त गतावम्बेत् कम्वेदथ कवेत कवरत्वे ।
छादे कुम्बेदेते शपि कुम्बेत् कुम्बयेद् द्वौ चौ ॥ २५९ ॥

शपि चुम्बे चुम्बति चौ हिंसायामस्य चुम्बयेच्चुम्बेत् ।
शप्यर्दे (चु?तु) म्बति चावदर्शनेऽप्यस्ति तुम्बयेत् तुम्वेत् ॥ २६० ॥

---

२५७ 'तृप तृम्फ तृप्तौ VI. प. आद्यः तृफ इत्येके । प्रीणने द्रुमे' । प्र. दृफ दृम्फ उत्क्लेशे VI. प.

२५८ रफ रफि गतयाम् I. प. 'रिफ पश् वधे । रफि रफ् बर्फ गत्यां च' क. २३८ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु VI. प. रिफधातुः कल्पद्रुममते मुचादिः । नान्यत्र । अतः अरिफत् इति ।

२५९ अवि शब्दे I. आ. अन्व गतौ I. प. वर्फ रफ इत्यादौ क्षीरस्वामी 'अर्बेत्यादौ रेफस्थाने नकारं कौशिको मन्यते' इति । एवमेव कर्ब इत्यस्य कन्ब इति पाठः । कबृ वर्णे I. आ. कुबि आच्छादने I. प. कुबि आच्छादने X. उ.

२६० चुबि वक्त्रसंयोगे I. प. चुबि हिंसायाम् X. उ. तुबि अर्दने I. प. तुबि अदर्शने अर्दने च X. उ.

शब्दे रम्बेताथ गत्यामरम्ब-
ल्लम्बेत् स्रंसध्वानयोर्लम्बते तङ ।
अर्दे लुम्बेच्छप्यथादर्शने च
स्यातां लुम्बेल्लुम्बयेदित्युभौ चौ ।। २६१

शपि गत्यां शम्बति स्यात् सम्बन्धे शम्बयेत चौ ।
षर्ब सर्ब गतौ शप्येवोभाभ्यामपि सर्बति ।। २६२ ।।

षन्ब सन्ब गतौ द्वौ शप्युभाभ्यामपि सम्बति ।
सम्बन्धार्थे द्वयोः स्यातां सम्बयेत् स(ा)म्बयेत चौ ।। २६३ ।।

पूर्तावुम्भत्युभति च सञ्चलने क्षोभते द्युतादिगतात् ।
क्षुभ्येत् पौषादिकतः क्षुभ्नाति क्र्यादितः सिध्येत् ।। २६४ ।।

---

२६१ रबि शब्दे I. आ. 'रबि गत्याम् I. प. क. २४२. लबि शब्दे अवस्रंसने च I. आ. लुबि अदर्शने I. प. 'लुब्यर्दने' क. २४२. लुबि तुबि अदर्शने X. उ. 'अर्दन इति केचित्' धा. का. व्या. ३.२९.

२६२ शर्ब गतौ I. प. शन्ब इति कौशिकः । साम्ब सम्बन्धे X. उ. 'शम्ब इति चन्द्रः' क्षी. 'शम्ब चेति मैत्रेयः' मा. षर्ब गतौ I. प. सर्ब गतौ I. प.

२६३ षन्ब सन्ब इति षर्ब सर्ब इत्यनयोः कौशिकीयः पाठ इति क्षीरस्वामी । 'साम्ब सम्ब क, संबन्धे' क. ३४३.

२६४ उभ पूरणे VI. प. उम्भ पूरणे VI. प. क्षुभ सञ्चलने I. आ. द्युतादिः । क्षुभ सञ्चलने IV. प. पुषादिः । क्षुभ सञ्चलने IX. प.

हिंस्यां जभ्येन्नाशने जम्भयेज्ज-
म्भेच्चौ द्वाभ्यां याभहिंस्योरजम्भत् ।
हिंसार्थे धातुत्रया (ज्जृ?ज्ज) म्भते (जृ?ज)-
म्भेतैवं जम्भेत शप्येव सप्त ।। २६५ ।।

नभते द्यौतादिकस्‍: पुषादितो नभ्यति श्नि नभ्नाति ।
ए(व)मतोभत तुभ्येत् तुभ्नात्येते वधार्थे षट् ।। २६६ ।।

क्षेपे दम्भेद् दम्भयेद् दा(म्भ?भ)येत् स्यु-
श्चौ सङ्घाते दम्भयेतेति तङ्वान् ।
दम्भेऽदभ्नोत् क्षेपणे दिम्भयेद् दि-
म्भेच्चौ सङ्घे तङ्वतो दिम्भयेत ।। २६७ ।।

---

२६५ 'जभ वधे' IV. प. प्र. क. नायं मुद्रिते द्रुमे । जभि नाशने X. उ. 'जभि जभ् यभने' क. २४५. 'जभि वधे' I. प प्र क. अयं मुद्रिते द्रुमे नास्ति । 'जम्भ वधे च द्रुमभाक् शपि' इति प्रकियासर्वस्वे जभ जृभि गात्रविनामे इत्यत्र । 'जभिक् नशि । जभि जभ् यभने, जभ् ङ जृम्भे, जभ जृम्भिङ च, ङी । जृभ् च' क. २४८, २४५. मुद्रितपाठः ।

२६६ णभ हिंसायाम् I. आ.द्युतादिः । णभ हिंसायाम् IV. प. पुषादिः । णभ हिंसायाम् IX. प. तुभ I. आ. द्युतादिः । तुभ हिंसायाम् IV. प. पुषादिः । तुभ हिंसायाम् IX. प.

२६७ 'दन्भुन् दम्भे, दम्भ दिम्भ-क्ङ सङ्घाते, ऽथ दिभ् दभि । दभक् नोदे' क. २४६, २४७. 'दभ दभि दिभि प्रेरणे X उ. दाभयति दम्भयति, दम्भति दिम्भयति दिम्भति' प्र. क. एषु दम्भु V. प. धातुरेव माधवीयादौ दृष्टः ।

यौ भीसन्दर्भयोर्द्वाभ्यां पृथग् दर्भति दर्भयेत् ।
ग्रन्थे दृभेर्दृभेद् दर्भ हिंसायां शपि दर्भति ॥ २६८ ॥

राभस्ये शप्यभरत रवे रम्भते लम्भते द्वौ
लाभे तङ्वानलभत पुनः प्रेरणार्थे कथा(द्यो:?दे:)।
धा(त्वो?तो)र्लभापयति लभयेद् द्वौ लुभिर्गार्ध्य इत्य-
स्माल्लुभ्येदित्यथ लुभति शे व्याकुलीभावनायाम् ॥ २६९ ॥

दीप्तौ शुम्भेदशुभद् द्वौ शे द्यौतादिकस्य शोभेत ।
शपि दीप्त्युक्तिवधेषु स्यातां शोभेदशुम्भद् द्वौ ॥ २७० ॥

वधे सेभति सिम्भेत् षुन्भ सुन्भा(वूति?वुक्ति)हिंसयोः ।
द्वाम्यां सुम्भति शप्येते मूर्धन्यादेः सुभेदिति ॥ २७१ ॥

---

२६८ दृभी भये X. उ. आधृषीयः । दृभ सन्दर्भे X. प. आधृषीयः । दृभी ग्रन्थे VI प. 'दर्भ हिंसायाम् I. प. प्र. क. 'भर्भ हिंसे' क. २४७. इति मुद्रिते ।

२६९ रभ राभस्ये I. आ. रभि शब्दे I. आ 'लभिङ शब्दे' क. २४८. डुलभष् प्राप्तौ I. आ. 'लभ प्रेरणे लभयति' प्र. क. अयमदन्तः । लुभ गार्ध्ये IV. प. पुषादिः । लुभ विमोहने VI प. तच्च व्याकुलीकरणम् ।

२७० शुभ शुन्भ शोभार्थे VI. प. 'शुभ्लृङ दीप्तौ शुभप् शुन्भ् श षुन्भ् च षिन्भु च हिंसने' क. २४९. 'शुभ शुन्भ भाषणे I. प. हिंसायां च । 'भासन इत्येके' । धा. का. व्या. १.५६. माधवोऽप्येवम् ।

२७१ षिभु षिम्भु हिंसायाम् I. प. षृभु षृम्भु इत्यत्र माधवः - अत्र मैत्रेय एवं पठित्वा षिभु षिम्भु इत्येके इति । षुन्भ सुन्भ भाषणे हिंसायां च I. प. 'शुभ शुन्भ भाषणे हिंसायां च । भासन इत्येके । षुन्भ इत्यन्ये । आद्यौ शोभार्थौ शे । शुभिर्द्युतादौ च । अन्त्यो दन्त्यादिर्द्रुमशपि । मूर्धन्यादिर्द्रुमशे' प्र. (भूवादौ) । 'सृन्भ सृभ स्रिभु । हिंसे, सुम्भ द्युतौ च' क. २५०.

षृभु षृन्भु वधे तद्वत् सृभु सृन्भु वधे शपि ।
द्वयोः सर्भेद् द्वयोः सृम्भेत् सषयोः फलमूह्यताम् ।। २७२ ।।

द्वाभ्यां स्तम्भे स्तम्भते नोपधो ऽनिट्
स्तभ्नाति स्तभ्नोत्युभौ रोधनेऽपि ।
स्तुभ्नाति स्तुभ्नोति निष्कोषणेऽपि
द्वौ, स्तोभे स्तोभेत शप्यादिमौ च ।। २७३ ।।

प्रतिबन्धरोधयोः स्कभ्नाति स्कभ्नोत्युभौ शपि स्तभ्भे ।
अस्कम्भत प्रमादे विस्रम्भे स्रम्भते द्युताद्योऽन्तः ।। २७४ ।।

---

२७२ षृभु षृम्भु हिंसार्थौ I. प. 'सृभु सृम्भु इत्यषोपदेशावेके' प्र. सिषर्भयिषति सिसर्भयिषतीति रूपद्वयलाभः फलम् ।

२७३, २७४ 'ष्टभिङ स्तभिङ स्तम्भे' क. २४९. ष्टभि प्रतिबन्धे I. आ. दन्त्यादिर्द्रुमादन्यत्र न । स्तम्भु स्तम्भनार्थः सौत्रो धातुः श्नायां श्नौ च । उदित्त्वाद् 'यस्य विभाषे'त्यनिट्त्वम् । 'स्तन्भादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ (स्तन्भु स्कन्भु) स्तम्भार्थौ द्वितीयो (स्तुन्भु) निष्कोषणार्थः चतुर्थो (स्कुन्भु) धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । 'क्र्यादौ सिद्धान्तकौमुदी । ष्टुभु स्तोभे I. आ. 'ष्टु (भ ?भु) स्तम्भे स्तोभते भीत्या । अयं व्यापारे प्रसिद्धः । स्तोभते पाके । सौत्रश्चायम्' । प्र. 'ष्टुभुङ ष्टभिङ स्तमिङ स्तम्भे' क. २४९.

स्कभि प्रतिबन्धे I. आ. अस्य प्रमादोऽर्थो न दृश्यते । अस्रम्भत प्रमादे इति पाठः स्यात् । तदात्वे श्रम्भु प्रमादे I. आ. अत्र माधवः- 'दन्त्यादिरिति चन्द्रः । सर्वस्वे तु-श्रम्भु पाके । स्रन्भु इत्येके इति भ्वादौ । 'स्रन्भु हर्षे ' प्र. क. 'स्रन्भु ङ स्मृतः प्रमादे, लृ स्रन्भु ङ विश्वासे' इति मुद्रिते । स्रन्भु विश्वासे I. आ. द्युतादिः ।

रोगे चावामयते रवसेवागतिषु चामतीति शपि ।
क्षान्तौ षितः क्षमेत क्षाम्येच्छ्यन्यषिदिरिच्चासौ ।। २७५ ।।

भक्षणे छान्दसाच्चम्नोति श्नावथ चमेच्छपि ।
आर्द्रत्वे तिम तीमेति द्वौ तिम्येत् तीम्यति श्यनि ।। २७६ ।।

कोपे भामेत शपि स्याद् भामयते कथादितश्चलने ।
भ्रमति भ्राम्यति वा श्यन्यनवस्थाने भ्रमेत् भ्राम्येत् ।। २७७ ।।

चौ वेष्टने यमयतेऽथ भोजनायां घटादितश्चैवम् ।
व्यापारादौ त्वायामयत्यथो यच्छति प्रशमनायाम् ।। २७८ ।।

---

२७५ अम रोगे X. उ. अम गत्यादिषु 1. प. 'शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन ग्रहः' मा. क्षमूष् सहने I. आ. क्षमू सहने IV. प. 'क्षमू । इर् भ्य मर्षे' क. २५१, २५२. अतः इरिदित्युक्तिः । अक्षमत्, अक्षमित् इत्यङ्विकल्पः इरित्वफलम् । पुषादित्वान्नित्याङिति माधवपक्षे अक्षमदित्येव ।

२७६ चमु भक्षणे V. प. चमु अदने I. प. तिम तीम आर्द्रीभावे IV. प.

२७७ भाम क्रोधे I. आ. भाम क्रोधे X. उ. भ्रमु अनवस्थाने IV. प. भ्रमु चलने I. प. 'वा भ्राश'- (३-१-७०) इति पक्षे श्यन्। तदभावे शप् ।

२७८ यम परिवेषणे X. उ. तच्च 'परिवेष्टन'मिति माधवः । 'यम च परिवेषणे । तच्चात्र वेष्टनम् । चान्मिदित्यनुषङ्गः । पटं यमयति' प्र. 'यमोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणे मित् । परिवेषणं भोजनम् । परिवेषणे यमयति ब्राह्मणान्' । प्र. 'अयं परिवेषणादन्यत्र अमन्तोऽपि न मित्' मा. घटादिरयम् । यम उपरमे I. प. 'इषुगमियमा'मिति छः ।

आलोचने चौ तङि शामयेत
शान्तावशाम्यत्, तपसि प्रखेदे ।
श्राम्यत्यमू द्वाविदितौ श्यनुक्तौ
निमन्त्रणे श्रामयते कथादौ ।। २७९ ।।

अविक्लवत्वे समतीति शप्यद–
न्ताद् विक्लवत्वे समयेत; सान्त्वने ।
समापयेदित्यथ चावसामयत्
सम्येत् पुषादेः परिणामवाचिनः ।। २८० ।।

वितर्के स्यामयेतेति चौ तङ्वान् शशपोः स्वने ।
स्यमति द्वौ फणादी च कथादौ तु स्यमापयेत् ।। २८१ ।।

---

२७९ शम आलोचने X आ· आकुस्मीयः । शमु उपशमे IV· प. श्रमु तपसि खेदे च IV· प· शमादिः । शमु भिर् य शमे शम् ङ कः आलोचे, श्रमु ['] भ्यञि इर् तपःखेदयोः' क· २५५ श्राम निमन्त्रणे श्रामयति' । प्र· क. अयमदन्तश्च । मुद्रिते द्रुमे न दृश्यते ।

२८० षम ष्टम अवैक्लव्ये समति स्तमति धीरः । अविक्लवो भवतीत्यर्थः । आद्यो द्रुमकथादौ च । दन्त्यादिः परिणामे पुषादौ' । प्र· भ्वादौ । 'षम ष्टम । वैक्लव्येऽथ क्साम सान्त्वे ' क· २२६. वैक्लव्ये इति माधवः ।

२८१ स्यम वितर्के X· आ· आकुस्मीयः । स्यमु शब्दे I· प. 'स्यमुण् श ध्वनने (क २५६.) इति द्रुमे शविकरणोऽपि । 'स्यम शब्दे X. उ· प्र. क· (अदन्तः) ।

सङ्ग्रामयते सङ्ग्रामयेत सङ्ग्रामयेत् त्वयं युद्धे ।
कथादिकादिहामन्त्रणे समि ग्रामधातुतोऽप्यन्त्यौ ॥ २८२ ॥

गत्यामयेदयेताप्ययतेऽथ च(া)येत दर्शनार्चनयोः ।
चायति चायेता,वनगत्योर्नयते गतौ नयेत शपि ॥ २८३ ॥

शपि सन्तानावनयोस्तायेत, गतौ तयेत दाने स्तः ।
दायति दायेतावनगत्यादानहननेऽपि तङि दयते ॥ २८४ ॥

क्षये चौ व्याययेद् वित्तत्यागेऽदन्ताद् व्ययापयेत् ।
शपि व्ययेत तङ्येव गत्यां तु व्ययते व्ययेत् ॥ २८५ ॥

ईर्ष्यायामीर्ष्यानादरयोरपि सूर्ज्य(क्ष्य)ति द्वयोर्धात्वोः ।
तद्वत् सूक्ष्र्यति च द्वितयेऽन्त्यो दन्त्यादिरत्र शपि सर्वे ॥ २८६ ॥

---

२८२ सङ्ग्राम युद्धे X. आ. सङ्ग्रामशब्दात् 'तत्करोति'- इति णिचि उभयपदित्वम् । ग्राम आमन्त्रणे X. उ.

२८३ 'अय गतौ I. उ. प्र. क. 'अयञ् गतौ' क. २५७. अय गतौ I. आ. चायृ पूजानिशामनयोः I. उ 'णय तय रक्षणे चेत्यन्ये' I. प. प्र. चाद् गतौ ।

२८४ तायृ सन्तानपालनयोः I. आ. तय गतौ I. आ. 'दायृ दाने । दायति दायते' प्र. क. 'दायृञ् दाने' क. २५९. दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु I. आ. मूलेऽपिना दानपरिग्रहः ।

२८५ 'व्यय क्षये' X. प. क्षी. व्यय वित्तसमुत्सर्गे X. उ. अदन्तः । व्यय वित्तत्यागे I. आ. व्यय गतौ I. उ. 'व्ययक् नुदि' (क. २६२) इति प्रेरणायामपि ।

२८६ 'षूर्ज्य ईर्ष्यायाम् । सूर्ज्यति । सूक्ष्र्य सूर्ज्य अनादरे च। सूक्ष्र्यति सूर्ज्यति' प्र. क.

गत्यामीर्ते क्षेपे यावीरयतीरतीत्यथेर्ष्यायाम् ।
सन्मार्गावस्थानेऽपीर्येदीर्येत कण्ड्वादेः ॥ २८७ ॥

कौटिल्ये कोरति शपि, शब्दे कुरति, च्छिदाविलेखनयोः ।
खनने च खुरति शेऽथो शपि गमनप्रतिहतौ भवेत् खोरेत् ॥ २८८ ॥

कौटादिकादुद्धरणे गुरते गूरयेत चौ ।
गतिहिंसनयोर्गूर्येतेत्येतत् त्रितयं तङि ॥ २८९ ॥

भीमत्वशब्दयोः शे स्यादघुरच्छपि घोरते ।
घूरी हिंसावयोहान्योः श्यनि तङवानघूर्यत ॥ २९० ॥

---

२८७ ईर गतौ कम्पने च. II. आ. ईर क्षेपे X. उ. 'इरज् ईर्ष्यायां मार्गावस्थाने च । अकार उक्त्यर्थः । 'हलि च' इति दीर्घः । ईर्यति ईर्यते । ईर्ष्यति सन्मार्गे तिष्ठति वेत्यर्थः' - प्र. सुब्धातुषु कण्ड्वादौ । ईर्ष्यायामेव सि. कौमुद्याम् ।

२८८ 'कुर कौटिल्ये' I. प. प्र. क. 'क्मर् कौटिल्ये' इति मुद्रिते द्रुमे २६२. कुर शब्दे VI. प. 'खुर् श क्षोरच्छिदोः' क. २६३. 'क्षुरश् । विलेखे खनने (क. २६३) इति विलेखनखनने क्षोरशब्दार्थः ।) 'खुर छेदने' मा. 'खुर विलेखने । विलेखनं छेदः' क्षी. खननार्थः द्रुमेऽधिकतया । खेरृ गतिप्रतिघाते I. प.

२८९ गुरी उद्यमने VI आ. कुटादिः । गुर उद्यमने X. आ. आकुस्मीयः । गुरी हिंसागत्योः IV. आ.

२९० घुर भीमशब्दार्थयोः VI. प. 'तेऽघोरिपुर्महाघोरम्' इत्यत्र घुरिस्तुदादिरुदात्तेदिति शङ्करेणोक्तेः शप्यन्यत्र वा तङवान् घुरिरूह्यः' तुदादौ प्र. घुरी हिंसावयोहान्योः IV. आ.

गत्यदनयोश्चरति, चौ चर संशयने विचारये,च्चौर्ये ।
शपि चोरति चौ चोरयति श्यनि दाहेऽस्ति चूर्येत ।। २९१ ।।

त्वरणे तुतोर्ति वेदे त्वरणगतित्वरणहिंसने तूर्येत ।
अग्रगतावपुरच्छ्यनि पूर्तौ पूर्येत पूरयेत् पूरति चौ ।। २९२ ।।

विक्रमणेऽदन्ताभ्यां वीरयतेऽत्रैकतस्तङेव स्यात् ।
एवं शूरयते च स्तम्भनवधयोस्तु शूर्येत ।। २९३ ।।

षूरी हिंसास्तम्भनयोः श्यनि तङ्वानसूर्यत ।
ऐश्वर्यदीप्त्योर्मूर्धन्यदन्त्यादिभ्यां सुरेदिति ।। २९४ ।।

पर्याप्तिवारणालङ्क्रियास्वलेदलति चालतेऽन्त्याद् द्वौ ।
शे स्वप्नक्षेपणयोरैलच्चावेलयेदिहान्त्यार्थे ।। २९५ ।।

---

२९१ चर गतिभक्षणयोः I. प. चर संशये X. उ. 'चुर् कि स्तेये' क. २६५. 'केचित् सर्वचुरादीनामनित्यण्यन्ततां जगुः' (चुरादौ) प्र. चूरी दाहे IV. आ.

२९२ तुर त्वरणे III. प. (छान्दसः) । तूरी गतित्वरणहिंसनयोः IV. आ. पुर अग्रगमने VI. प. पूरी आप्यायने IV. आ. 'आप्यायनं वृद्धिः' क्षी. 'ग्रासार्थे चापम् ' प्र. पूरी आप्यायने X उ. ईदित्वाण्णिज्विकल्पः ।

२९३ वीर शूर विक्रान्तौ X. आ. आगर्वीयः । शूरी हिंसास्तम्भनयोः VI. आ.

२९४ 'षूरी हिंसास्तम्भनयोः' VI आ. प्र. क, 'शूर् षूर् ञ्यी स्तम्भे हिंसे' क. २६९. षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः VI. प. 'षुर् सुर् श भैश्ययोः' क. २६९. सुर् द्रुम एव ।

२९५ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु I. प. अत्र मैत्रेयः- 'अकारमनुनासिकस्वरितमिच्छन्ति' मा. एवं अल, अलँ इति धात्वोरन्त्यस्य द्वौ उभयपदादेशौ । इल स्वप्नक्षेपणयोः VI. प. 'प्रेरणयोः' प्र. इल प्रेरणे X. उ.

संख्यानशब्दयोः शपि कलते चौ क्षेपणे तु कालयते ।
उपदेशे कालयतेऽद(न्त्या ? न्ता)द् गतिसंख्ययोः कलापयते ।। २९६ ।।

चलने चयने च स्यात् क्षलतीति ज्वलादितः ।
चौ शौचकर्मणि क्षालयेत क्षालयतीत्युभौ ।। २९७ ।।

प्रेरणे केलयेच्चौ शे श्वैत्यक्रीडनयोः किलेत् ।
बन्धे कीलेत् केलृ चालगत्योः केलति शप्युभौ ।। २९८ ।।

कुल संस्त्याने बन्धुषु कोलति शपि कूल रोधने कूलेत् ।
अदने गलतीत्यथ चौ गालयते गालते तङ्वात् ।। २९९ ।।

चौ भृत्यां चालयते शपि कम्पे चलति शे विला(सौ ? से), शे ।
वसने चिलति, गतौ चलनेऽपि च चेलतीति शपि चेलेः ।। ३०० ।।

---

२९६ कल शब्दसंख्यानयोः I. आ. कल क्षेपे X. उ. वेल कालोपदेशे X. उ. इत्यत्र माधवः- काल इत्यपि धातुरिति मैत्रेयः । कल गतौ संख्याने च X. उ. अदन्तः ।

२९७ क्षर सञ्चलने इत्यत्र माधवः- क्षल इति क्वचिन् पठ्यत इति I. प. ज्वलादिः । 'क्षल सञ्चये च' क्षी. 'क्षल् ज चाले चये' क. २७१. क्षल शौचकर्मणि X. उ.

२९८ किल् कि नुदौ किलश् शौक्ल्ये क्रीडे' क. २७ , २७१. किल क्षेपे X. उ. क्षी. 'किल श्वैत्ये VI. प. श्वैत्यक्रीडनयोः इति मैत्रेयः मा. कील बन्धने I. प. केलृ चलने I. प.

२९९ कुल संस्त्याने बन्धुषु च I. प. कूल आवरणे I. प. गल अदने I. प. 'स्रावणेऽप्यनेकार्थत्वात्' क्षी. गल स्रवणे X आ. आकुस्मीयः ।

३०० चल भृतौ X. उ. चल कम्पने I. प. घटादिः । चल विलसने VI. प. चिल निवसने VI. प. 'चेल् चेल्लृ केलृवत्' क. २६३. चेलेश्चलनगती आर्थौ द्रुमे उक्तौ ।

घान्ये शपि जलेच्चौ संवरणे जालयेदिति ।
गहने निलतीति स्यान्नीलत्वे शपि नीलति ।। ३०१ ।।

प्रतिष्ठायां शपि तलेत् तालयेच्चौ, गतौ शपि ।
तेलति, स्निग्धतायां शे तिलेच्चौ तेलयेदिति ।। ३०२ ।।

उन्माने शपि तोलेच्चौ तोलयेताप्यतूतुलत् ।
निष्कर्षे शपि तूलेच्चौ पूर्तौ तूलयते तङि ।। ३०३ ।।

विदीर्णत्वे शपि दलेद् वा मितो णावदालयत् ।
ह्रस्वेन दलयेच्चाथ दालयेच्चौ विदारणे ।। ३०४ ।।

गत्यर्थे शपि पलति त्राणे पालयेदथ क्षेपे ।
पेलयति (ति?) रोधने शपि पीलति पेलृ गतिचलनयोः पेलेत् ।। ३०५ ।।

---

३०१ 'जल घान्ये I. प. घान्यमतैक्ष्ण्यम् प्र 'धात्ये' क्षी. धान्ये मैत्रेयः । घातने मा. 'जलक् पिधाने, जल ज घान्ये' क. २७४. जल अपवारणे X. उ. णिल गहने VI. प. णील वर्णे I. प.

३०२ 'तल प्रतिष्ठायाम्' X. प. प्र. 'तल् कि प्रतिष्ठितौ' क. २७६. तल प्रतिष्ठायाम् X. उ. तिल गतौ I. प. तिल स्नेहने VI. प. तिल स्नेहने X. उ.

३०३ 'तुल् क्युन्मितौ' क. २७६. तुल उन्माने X. उ. तूल निष्कर्षे I. प. 'तुल् निष्कर्षे' क. २७६. इत्युदुपधोऽपि । 'तूल पूरणे X. आ. प्र. क. 'तूल् कुङ पूरणे' क. २७६.

३०४ दल विशरणे I. प. 'विदारणे प्र. 'दल् मि भेदे' क. २७६. मि' विकल्पित-मित्त्ववत् । दल विशरणे X. उ.

३०५ पल गत्तौ I. प. पाल रक्षणे X. उ. 'पिल प्रेरणे X. प्र. क. क्षेपार्थो मृग्यः । 'पिल् क् नुदि' क. २७७. पील प्रतिष्टम्भे I. प पेलृ गतौ I प. पल् ज् पल्ल गतौ, पेलृ चाले च' क. २७७.

महत्त्वे शपि पोलेच्छे पुलेच्चौ पोलयेत् पुलेः ।
सङ्घाते शपि पूलेच्चौ पूलयेताप्यपूलयत् ।। ३०६ ।।

गत्यां तथैव निष्पत्तौ विशीर्णत्वविकासयोः ।
शपि क्रमात् फलेत् त्रिभ्यो गत्यर्थोऽयं ज्वलादिगः ।। ३०७ ।।

बिश्राणनस्मृतिवधेषु बलेद् बलेत ।
स्यात् प्राणने बलति शप्यथ चिन्तनायाम् ।
चौ बालयेत बलने बलयेत मित्त्वात्
क्षेपे त्वबीबलदिह स्मरणे तङेव ।। ३०८ ।।

शे भेदने बिलति चौ बेलयते शपि विहिंसवितरणयोः ।
परिभाषणे च(ब ? भ)लते चौ तङयाभाण्डने तु भालयते ।। ३०९ ।।

---

३०६ पुल महत्त्वे I. प. 'पुल महत्त्वे । तुदादौ चायं क्षीरस्वामिनः । भूवादौ च स एवाह तुदादौ पुलतीति' पुरुषकारः P–९६. नायं मुद्रिते तरङ्गिण्याम् । 'पुल श् पुल् ज महत्त्वे' क. २७७. पूल सङ्घाते I. प. पूल संघाते X. प.

३०७ 'फल गतौ' I. प. प्र. क. ञिफला विशरणे I. प. 'तच्च विशीर्णत्वं विकसनं च' प्र. 'ञिफला भिदि । फल् निष्पत्तौ फल् ज गतौ' क. २७८.

३०८ 'क् बल् म जीवने । बल ज् धान्यावरोधे च, बल ङ दाने वधे बलक् । ङ च नीरूपणे' क. २७८, २७९. दानवधनिरूपणानि द्रुममात्रदृष्टानि । 'गत्यर्थोऽपि काशकृत्स्नेनोक्तम्' पा. धा. स. बल प्राणने धान्यावरोधे च I. प. ज्वलादिः बल प्राणने X. ज्ञपादित्वान्मित् । बल निरूपणे X. आ. प्र. क. क्षेपार्थो मृग्यः ।

३०९ बिल भेदने VI. प. बिल भेदने X (उ ?) 'वेलतीति शपि इत्यात्रेयः' मा. भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु I. आ. भल आभाण्डने X. आ. आभाण्डन– मार्जनम् । 'निरूपणम्' क्षी.

धरणे शपि मलते मलकरणे मलयेत् कथादितः, श्लेषे ।
अमिलत् सङ्गमने मिलति मिलेत निमेषणे तु शपि मीलेत् ३१० ॥

चौ रोहणे मोलयति मोलयेत प्रतिष्ठितौ ।
शपि मूलेद् रोहणार्थे मूलयेन्मूलयेत चौ ॥ ३११ ॥

विलासार्थे शपि ललेदीप्सायां लालयेत चौ ।
तङेवाथ कथादेः स्याल्ललयेदललापयत् ॥ ३१२ ॥

संवरणे शे विलति क्षेपे चौ वेलयेत, शपि चलने ।
वेलेत् कालोपदिशौ वेलापयते कथादिगतात् ॥ ३१३ ॥

गमने वेगे च शलेद् द्वाभ्यां संवरणचलनयोः शलते ।
शप्येते, श्लाघे चौ शालयते तङ्यशालतेति शपि ॥ ३१४ ॥

---

३१० मल धारणे I आ· 'चुराद्यदन्तान्मलयतीति भट्टिः' क्षी. मिल श्लेषणे VI प. मिल सङ्गमने VI. उ· मील निमेषणे I· प·

३११ मूल रोहणे X· उ. 'मुल इति नन्दी' क्षी. मूल प्रतिष्ठायम् I· प· 'मुल् मूल् क रोहणे मूलञ् प्रतिष्ठायां' क· २८२. शप्यात्मनेपद्यपि द्रुमे ।

३१२ लल विलासे I· प· लल ईप्सायाम् X· आ· आकुस्मीयः । 'लल ईप्सायाम् । ललयति' प्र. क· अदन्तः ।

३१३ विल संवरणें VI. प· बिल क्षेपे X. उ· वेलृ चलने I. प· वेल कालोपदेशे X. उ· कथादिः ।

३१४ शल गतौ I. प· 'शल श्वल्ल श्वल वेगे' क· २८२. द्रुमे एव वेगार्थः । शल चलनसंवरणयोः I· आ· शठ श्लाघायाम् X· आ· आकुस्मीयः । 'शल इति कौशिकः' क्षी. 'शल् ङक् श्लाघे' क· २८२· 'शट श्लाघायाम् । शाटयते' प्र. क. शाडृ श्लाघायाम् I. आ. डलयोरेकत्वस्मरणात् शालते इत्यपि । 'ङ शालृ कत्थने' क· २८२·

उञ्छे शिलेच्छपि गतौ चलनेऽपि च शेलति ।
समाधौ शीलतीत्यभ्यासे कथादेरशीलयत् ।। ३१५ ।।

षल सल गतौ शपि सलत्यथोञ्छने शे सिलेद् गतौ चलने ।
शपि सेलति चलनार्थे दन्त्यादेः सेलयेदिति चौ ।। ३१६ ।।

स्थानीभावे स्थलति ज्वालादिकयोरथ स्फुल स्फुरणे ।
चलने च स्फुलति स्याच्चलने पुनरस्फुलीदिति च ।। ६१७ ।।

निरासे क्षेवति क्षीव्येत् क्षेवेत् क्षीवेदयं द्वयोः ।
दर्पे(क्षे ? क्षी)वेदिह द्वैतीयिकं श्यन्यपरे शपि ।। ३१८ ।।

---

३१५ शिल उञ्छे VI. प. शेलृ गतौ I. प. 'शेल षेलृ केल्वत्' क. २८३. 'केल तु . ...चालगत्योः' क. २७०. शील समाधौ I. प. शील उपधारणे X. उ. 'उपधारणमभ्यासः' मा.

३१६ षल सल गतौ I. प. षिल उञ्छे VI. प. 'सेलृ चलने' X. प. प्र. क. 'सेलृ क् वेले' क. २८५.

३१७ स्थल ष्ठल स्थाने I. प. ज्वलादिः । स्फुल सञ्चलने VI. प. 'स्खल् मि चये चले । स्फुल् शि स्फूर्तौ च' क. २८४. 'स्फुर स्फुल सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे स्फुल सञ्चलने इत्येके । तत्र स्फुरणं शोभा' तुदादौ प्र. स्फुलेः कुटादित्वात् गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्वादगुणत्वे अस्फुलील् ।

३१८ क्षीवृ निरसने I. प. प्र. क. क्षिवु निरसने IV. प. प्र. क. 'क्षिव । क्षिव यु क्षीव निरासे' क. २८८. क्षीवृ मदे I. प. प्र. क.

दर्पे गर्वति शप्येष गर्व माने कथादिगौ ?।
गर्वयेत तङेवात्रैतस्मादुभयमन्यतः ? ॥ ३१९ ॥

अदने शपि चर्वति चौ चर्वयते चीवृ संवृत्तावादाने ।
चीवति चीवेत च शपि चौ दींपनवचनयोः पुनश्चीवयते ॥ ३२० ॥

ऐश्वर्यद्युतिकेलियानविजिगीषोक्तिक्रियादिस्तुति–
ष्वष्टासु श्यनि दीव्यतीत्यथ शपि स्यात् प्रीणने दिन्वति ।
कूजामर्दनयोरदेवयददेवद् देवयेतेति चौ,
कूजे देवति देवयेत तङि, शब् द्युत्यादिके देवते ॥ ३२१ ॥

पूर्तौ चौ पर्वयते शपि पर्वति पूर्वतीति पूर्व निवासे ।
चौ पूर्वयते शब्दे मर्वयते पूर्तिगमनयोः शपि मर्वत् ३२२ ॥

---

३१९ गर्व दर्पे I. प. गर्व माने X. आ. आगर्वादात्मनेपदिनः इति तङेव ।

३२० चर्व अदने I. प. 'चर्व कि तु भक्षे' क. २९०. चीवृ आदान-संवरणयोः I. उ. चीव भाषा(सा)र्थः X. उ.

३२१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' IV. प. मा. मोदमदस्वप्नकान्तयो क्षीरतरङ्गिण्यां प्रक्रियासर्वस्वे च न । 'दिव् यु जिगीषेच्छापणिद्युतौ । क्रीडागत्योश्च' क. २९१-९२. दिवि प्रीणने I. प. दिवु मर्दने X. प. परिकूजन इति केचित् । उदित्त्वाण्णिज्विकल्पः । दिवु परिकूजने X. आ. आकुस्मीयः । तेवृ देवृ देवने I. आ

३२२ 'पर्व पूरणे' X. उ. प्र. क. 'पर्व पुर्व पूर्तौ' क. २९४. इति शप्येव मुद्रिते द्रुमे 'पुर्व निकेतने' X. उ. प्र. क. 'पूर्वक् निकेतने' क. २९४. शपि न दृष्टः । मर्व शब्दे X. उ. 'मर्व पूर्तौ गतौ' क. २९४.

सेवे सिन्वेच्छप्यथो तन्तुसन्ता--
नार्थे सीव्येत् सेवने षेवृ षेवृ ।
सेवृ त्रिष्वेष्वादिमात् तङ पराभ्यां
द्वे द्वे सेवेतापि सेवेत सेवेत् ।। ३२३ ।।

ष्ठीवने ष्ठीवति ष्ठीव्येत् षान्त्व सान्त्व च सान्त्वने ।
चौ द्वयोः सान्त्वयेदन्त्यात् सान्त्वापयत इत्यपि ।। ३२४ ।।

अश भोजन इत्यस्य श्नायामश्नाति सिद्ध्यति ।
अशू व्याप्तौ तथा सङ्घाते च श्नौ तङवतोऽश्नुते ।। ३२५ ।।

गतिशासनयोः कष्टे लुकि शब्दे कशेच्छपि ।
काशृ दीप्तौ शप्श्यनोस्तङ काशते काश्यते क्रमात् ।। ३२६ ।।

---

३२३ णिवि सेचने I. प. अस्य स्थाने षिवि इति केचित् । सेवने इति तरङ्गिण्याम् । षिवु तन्तुसन्ताने IV. प. 'षेवृ' माधवमते आत्मनेपदी । 'षेवृ ङ ञ सेवने' 'ङञ सेवृ सेवे' क. २९६, २९७. द्रुममाधवमते संगृह्यैवमुक्तिः ।

३२४ ष्ठिवु निरसने I. प. सुब्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनां प्रतिषेधः' इति न सत्वम् । 'ष्ठिवुक्लमु–' इति दीर्घः । ष्ठिवु निरसने IV. प. षान्त्व सान्त्व सामप्रयोगे X. उ. 'सान्त्व साम त्क सान्त्वने' क. ३६. इत्यदन्तोऽपि ।

३२५ अश भोजने IX. प. अशू व्याप्तौ सङघाते च V. आ.

३२६ कश गतिशासनयोः II. आ. कश शब्दे I. प. प्र. क. 'कश शब्दे' क. २९८. काशृ दीप्तौ IV. आ.

स्याद् कुशिर् श्लेषणे कुश्येत्, कुशि दीपनभाषयोः ।
चौ कुंशयते कुंशेदकुंशयदिति त्रिधा ।। ३२७ ।।

उपतापे क्लिश्येत क्लिश्येत् क्लिश्येत बाधनेऽक्लिश्नात् ।
शपि तापनोपतापव्यक्तोक्ते क्लेशते तङि क्लेशेः ।। ३२८ ।।

दंशने दशतीति स्याच्छपि दंशयते तङि ।
उक्तिदीपनयोर्दंशेद् दंशयेद् दंशयेत चौ ।। ३२९ ।।

वधे छन्दसि दाश्नोति श्नौ, दाने शपि दाशति ।
दाशते, चावयं तङ्वानेव दाशयते ततः ।। ३३० ।।

---

३२७ 'कुशिर् श्लेषणे । कुश्यति' IV. प. प्र. क. 'कुश् येर् श्लिषि' क. २९९. कुशि भाषा(सा)र्थः X. उ. इदित्त्वाण्णिज्विकल्पः । अणिचि परस्मैपदम् ।

३२८ क्लिश उपतापे IV. आ. 'क्लिशु उपतापे । उदात्तः स्वरितेत् । क्लिश्यति । क्लिश्यते प्र. क. (दिवादौ) । 'क्लिश् युङ्ञ चोपतापे' क. २९९. क्लिशू विबाधने IX. प. 'क्लेश व्यक्तायां वाचि (I. आ.) बाधन इत्येके । उपतापे च द्रुमे । 'अव्यक्तायां वाचि' मा.

३२९ दन्श दंशने I. प. दन्शसन्जस्वन्जां शपि' इति नलोपः । दशि दंशने X. आ आकुस्मीयः । दशि भाषा(सा)र्थः । X. उ.

३३० दाश दाशृ हिंसायाम् । V. प. छान्दसः । दाशृ दाने I उ. दाशृ दाने X. आ. आकुस्मीयः क्षी. 'दासृ' मा. 'दाशृङ क. दाने' क. ३०१.

चौ बन्धे पाशयते शपि बाधग्रन्थयोः पशेत पशेत् ।
स्पर्शगतिबन्धबाधेषु पशापयते कथादितोऽप्रादेः ।। ३३१ ।।

पिशृ पेशृ गतौ पेशेदुभयोरगुणे भिदा ।
पिशेत्यवयवीभावे मुचादौ नुमि पिंशति ।। ३३२ ।।

स्रंसे भ्रंशेत द्युतादेरधःपा–
तार्थे भ्रश्येदेष पौषादिकाभ्याम् ।
चौ स्याद् (भ्रं ? भृं)शेद् (भ्रं ? भृं)शयेद् दीपनोक्त्यो–
र्दीप्त्यर्थे तु भ्राशते भ्रश्यते द्वौ ।। ३३३ ।।

वधे रुशेद् दीपनभाषयोरुंशेद् रुंशयेच्चौ गमने लिशेत् शे ।
श्यन्यल्पतायां तङि लिश्यते कुत्सने च कण्ड्वादिगतादलिश्यत् ।। ३३४ ।।

---

३३१ पश बन्धने X. उ. 'पशञ् बाधे ग्रन्थे पशक् बन्धे' क, ३०१, ३०२. 'पश अनुपसर्गाद् बन्धबाधस्पर्शगतिषु (X. उ.)। पशयति। सोपसर्गात्तु प्रपाशयति'। प्र. क. (अदन्तः)। पुकि रूपमुक्तम्।

३३२ पिसृ पेसृ गतौ I. प. 'इह क्वचित्कोशे विसृ वेसृ पिशृ पेशृ इत्यपि **पठ्यन्ते' मा.** पिश अवयवे VI. प. मुचादिः।

३३३ भ्रंशु अवस्रंसने I. आ. द्युतादिः। भ्रंशु अधःपतने IV. प. **पुषादिः।** 'अनिदिता'मिति नलोपः। भृशु अधःपतने IV. प. भृश्येदिति **रूपं ज्ञेयम्।** भृशि भाषा(सा)र्थः। X. उ. टुभ्राशृ दीप्तौ I. **आ.** 'वा भ्राश–' **इत्यादिना वा** श्यन्।

३३४ रुश हिंसायाम् VI. उ. रुशि भाषा(सा)र्थः X. उ. लिश गतौ VI. प. लिश अल्पीभावे IV. आ. 'लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च। लिश् इति हरः। **लिट्यति** लिश्यति वौदनः। अल्पीभवति कुत्सितो भवतीति वार्थः' प्र. **(कण्ड्वादौ)।**

इच्छायां वष्टि रवे वाश्येत स्पशनबाधयोः स्पशति ।
स्पशतेऽपि शपि, श्लेषग्रहयोश्चौ स्पाशयेत तङ्येव ।। ३३५ ।।

गत्यामिष्यति वाञ्छ इच्छति पुनः श्न्याभीक्ष्ण्य इष्णात्यथो
शप्येवोञ्छन ऐषद् ईषगतिहिंसादर्शनेष्वीषते ।
तङ्वानेषृ गतावितः शपि भवेदेषेत दाहे पुनः
स्यादोषेत् पुनरूष सङ्घरुजयोरित्यस्य (रू?तू)षेदिति ।। ३३६ ।।

कृषेराकर्षणक्षेत्रादिवि(कार ? लेखन)योः शपि ।
कर्षेदत्रान्तिमार्थे शे कृषते कृषतीत्युभौ ।। ३३७ ।।

---

३३५ वश कान्तौ II. प. वाशृ शब्दे IV. आ. स्पश बाधनस्पशनयोः I. उ 'हिंसार्थं दोषसूचनं स्पशनम्' प्र. 'स्पर्शनयोः' मा. 'स्पाशनं ग्रन्थनमिति स्वामी मा. स्पश ग्रहसंश्लेषणयोः X. आ. (आकुस्मीयः) ।

३३६ इष गतौ IV. प. इष इच्छायाम् VI. प. इष आभीक्ष्ण्ये IX. प. ईष उञ्छे I. प. ईष गतिहिंसादर्शनेषु I. आ. एषृ गतौ I. आ. उष दाहे I. प. ऊष रुजायाम् I प. सङ्घार्थो मृग्यः । 'उषूष् वधे दह्यप् रोगे' क. ३०७. 'ऊष छुरणार्थे' X. क्षी.

३३७ कृष विलेखने I. प. 'विलेखनमिहाकर्षणम्' प्र. कृष विलेखने VI. उ. 'तदत्र हलकर्म' प्र.

घुषिर्घुषृ ध्वन्यविशब्दयोरघो–
षत् कान्तिकृत्यां शपि घुँषते नुतौ ।
विशब्दने घोषति घोषयेन्निता–
न्ताक्रन्द आघोषयतीति चौ घुषेः ।' ३३८ ।।

दानगत्योर्घटादिः षिद् जंक्षते भक्षहासयोः ।
जक्षितीत्यथ सेवायां जेषेद् गत्यामजेषत ।। ३३९ ।।

सेवाप्रीत्योर्जुषते यावूहे तर्पणे च हिंसायाम् ।
जोषति जोषयतीत्यपि जूष वधे जूषतीति शपि......।। ३४० ।।

---

३३८ घुषिर् अविशब्दनार्थः । I. प. ऋदिदित्येके । आविष्कृतार्थ वचनं विशब्दनम् । तद्व्यतिरिक्तेऽर्थेऽयं धातुः। स चार्थः शब्दमात्रं वा यथाप्रयोगमन्यो वा । शब्दे घोषति घण्ट । एवमन्य ऊह्यः । घुषिर् विशब्दने इत्येवैके । घुषि कान्तिकरणे I. आ. 'घुषिर् विशब्दने X. प. (शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनं तत् । अस्य णिज्विकल्पो भाष्योक्तः । घोषयन्ति घोषन्ति वा याचकाः' । प्र. 'आङः क्रन्द सातत्ये (X) इत्यत्र केचित् घुषिशेषत्वेनाङः परो घुषिः क्रन्दसातत्ये णिचं भजते इति व्याख्यन् । आघोषयति' प्र. विषयोऽयं माधवेनाप्युक्तः । 'घुष् कि इर् इनु (नु)तौ विशब्दे' क. ३०९.

३३९ 'जक्षि गतिदानयोः । I. आ. उदात्ता अनुदात्तेतः षितश्च' प्र. क. 'जेषृ ङ । गत्यां जक्षि म्ङ दाने च' क. ३११. जक्ष भक्षहसनयोः II. प. जेषृ गतौ I. आ. 'जिषु सेवने' (I. प.) प्र. मेचने मा.

३४० जुषी प्रीतिसेवनयोः । VI. आ. जुष परितर्कणे X. उ. 'परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पणे परितृप्तिक्रियायामिति क्षीरस्वामी' मा. जूष हिंसायाम् I. प.

शपि स्याज्झष हिंसायामस्योदात्तेत्त्वतो झषेत् ।
झष आदानसंवृत्योः स्वरितेज्झषते झषेत् ।। ३४१ ।।

ग्रहे त्वचो ग्रहे संवृत्यां च तक्षति तर्जने ।
तक्षेत् तनूकृतौ तक्ष्णोत्ययं श्नावादिमौ शपि ।। ६४२ ।।

तुष प्रीतौ तोषति शप्यथ पौषादिकाद् भवेत् ।
अतुष्यदिति तूषेति तुष्टौ तूषति शप्यसौ ।। ३४३ ।।

दक्ष वृद्धित्वरणयोर्जक्ष गत्यां च हिंसने ।
शप्युभौ दक्षते घाटादिकोऽन्त्य इति भिद्यते ।। ३४४ ।।

वधसङ्घ्योरधर्षद् धाष्ट्र्यें धृष्णोति शक्तिबन्धे चौ ।
तङि धर्षयते यौ प्रसहने पुनर्धर्षयेत धर्षति च ।। ६४५ ।।

---

३४१ झष हिंसायाम् I. प. झष आदानसंवरणयोः I. उ.

३४२ तक्ष त्वचने I. प. 'त्वचनं संवरणमिति दुर्गकाश्यपमैत्रेयाः । त्वचो ग्रहणमिति स्वामी' मा, 'ग्रहणमात्रे च द्रुमें' प्र. 'त्वक्ष् त्वचि ग्राहे' क. ३१३. तक्षू तनूकरणे I. प. 'तनूकरणे तक्षः' इति पाक्षिकः श्नुः । तर्जनार्थो मृग्यः ।

३४३ तुष् तुष्टौ, तुष्लृ यौनि च' क. ३१२. तुष तुष्टौ IV प. तूष तुष्टौ I. प. द्रुमे तुष् इत्यस्य तूष् इत्यपि पाठः । तुष् तुष्टौ इति द्रुमेऽधिकभ्वादौ प्रक्रिया-सर्वस्वे नास्ति ।

३४४ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च I. आ. दक्ष गतिहिंसनयोः I. आ. (घटादिः) ।

३४५ धृषङ्क क शक्तिबन्धे ञिधृषा न् प्रागल्भ्ये धृषु संहतौ । हिंसे, धृषा कि त्वमर्षे क. ३१५, ३१६. 'धृष शक्तिसंबन्धने X. आ. प्र. क. 'धृष हिंसासंहत्योः' I. प. प्र, क. ञिधृषा प्रगल्भ्ये V. प. धृष प्रसहने X. उ. आधृषीयः ।

शपि बाधग्रन्थनयोरपषत् पषतेऽथ बन्धने चौ यौ ।
पाषयति पषेत् स्पर्शादिषु चतुर्षु पशापिवत् पषापयते ।। ३४६ ।।

ग्रहणादित्रये पक्षेदसौ शपि परिग्रहे ।
चौ पक्षयेत काथादिकस्य पक्षापयेद् भिदा ।। ३४७ ।।

पुष्टौ पोषति पुष्येच्च पुष्णातीति त्रिधाथ चौ ।
धारणे पोषयेत् पूष वृद्धौ शप्येष पूषति ।। ३४८ ।।

प्युषिर्दाहे विभागे च श्यन्यप्योषीत् तथाप्युषत् ।
सर्गे चावनिरिद् प्योषयते प्योषयतीत्युभौ ।। ३४९ ।।

---

३४६ 'पष् क॰ बन्धे पषत्र् बाधे ग्रन्थे' क. ३१७. 'पष बन्धने चैके । पाषयति पषति' प्र. (आधृषीयः) । 'पष अनुपसर्गात्' अयमनुपसर्गो गतावदन्तः । पषयति व्रजम् । सोपसर्गात्तु प्रपाषयति । बाधबन्धस्पशेनेषु च द्रुमे । प्र. (कथादिः) । पशधातुः ३३१ तमे श्लोके द्रष्टव्यः ।

३४७ 'तक्ष त्वचने' इत्यत्र प्रक्रियासर्वस्वे 'पक्ष इत्यप्येके' इति । तक्षेः ग्रहणाद्यर्थाः ३४२ तमे श्लोके उक्ताः । पक्ष परिग्रहे X. उ. पक्ष परिग्रहे X. उ. 'पक्ष परिग्रहे पक्षयति' प्र. क. (कथादि) । कथादित्वात् पुक् ।

३४८ पुष पुष्टौ I. प., IV. प., IX. प. पुष धारणे X. उ. पूष वृद्धौ I. प.

३४९ प्युषिर् दाहविभागयोः प्युष्यति । वुसिर् विभागे-वुस्यति प्र. क. 'प्रुषु दहाम् । रलौ, प्लुष् यलृ च, प्युष् येर् भागे च प्युष कुत्सृजि' क. ३१८. 'व्युष सर्गे व्योषयति' प्र. क. (चुरादिः) पकारादिर्मुद्रिते द्रुमे ।

प्रुषु दाहे शपि प्रोषेत् प्रुष स्नेहनदाहयोः ।
सेचने मोचने पूरणे प्रुष्णात्यु (दि)दादिमः ।। ३५० ।।

दाहे प्लोषति दैवादिकस्य पौषादिकस्य च ।
प्लुष्यति, स्नेहनाद्येषु प्लुष्णात्यत्रादि शप्युदित् ।। ३५१ ।।

पृषु हिंसनसंक्लेशसेचनार्थेषु पर्षति ।
वर्ष स्नेहन इत्येष तङवान् वर्षेत शप्युभौ ।। ३५२ ।।

शपि श्वशब्दे भषति स्फुटोक्तौ
भाषेत भुक्तौ पुनरत्र भक्षेत् ।
भक्षेत, चौ भक्षयतेऽथ भूषा–
यां भूषयेच्चौ शपि भूषतीति ।। ३५३ ।।

---

३५० प्रुषु दाहे I. प. 'प्रुषग् सेकपूर्त्योश्च, प्रुषु दह्यमू । रलौ' क. ३१८. 'प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । मोचनदाहयोरप्याह शङ्करः' । प्र. (क्र्यादौ) । प्रुष प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु' मा.

३५१ प्लुषु दाहे I. प. प्लुष च । प्लुष्यतीत्यादि पूर्ववत् । अयं पुषादावपि पठ्यते । फलमङ्गोऽपि सिद्धिरिति स्वामी। मा. स्नेहनाद्या अनन्तरोक्ताः ।

३५२ पृषु सेचनहिंसाक्लेशनेषु I. प. वर्ष स्नेहने I. आ.

३५३ भष भत्सने I. प. 'इह भत्सनं श्वरवः' मा. भाष व्यक्तायां वाचि I. आ. भक्ष अदने I. उ. भक्ष अदने X. उ. भूष अलङ्कारे I. प., X. उ.

मिषु सेवन इत्यस्य मेषतीति भवेच्छपि ।
अनुदित् स्पर्धनार्थः शे मिषत्युन्मीलनेऽप्यसौ ॥ ३५४ ॥

वधे मोषति खण्डे स्यादिरितः श्यनि मुष्यति ।
मुष स्तेये श्न्यमुष्णान्मूष स्तेये शपि मूषति ॥ ३५५ ॥

क्षान्तौ मृषेत मृषयेन्मृषतीत्यदन्ता-
न्मर्षेदमर्षयत मर्षत इत्यमी यौ ।
मृष्येत मृष्यति दिवादिजुषोऽथ दैन्य-
संक्लेशसेचनवधेष्वपि मर्षतीति ॥ ३५६ ॥

सङ्घाते शप्यमृक्षच्चौ मृक्षयेदपशब्दने ।
मोक्ष क्षेपे मोक्षति शप्येष मोक्षयतीति चौ ॥ ३५७ ॥

---

३५४ 'मिषु सेवने' I. प. प्र. सेवनार्थोऽप्यैव । 'सेचने' मा. मिष स्पर्धायाम् VI. प. 'अयमुन्मीलनार्थोऽपि' । प्र.

३५५ 'मष् मुष् वधे, मुष् य इर् छिदि मुष् ग मूष् लुण्ठने' क. ३२०, ३२१. 'मुष वधे, मोषति' । प्र. क. मुष हिंसार्थः I. प. क्षी. मुष स्तेये IX. प. 'मुस खण्डने मुष इत्येके' प्र. दिवादिः पुषादिः ।

३५६ 'मृष तितिक्षायाम् । अस्य णिज्विकल्पो, णिजभावेऽप्यदन्तत्वमुभयदत्त्वं चास्ति । मृषयति मृषति मृषते' प्र. क. (चुरादिरदन्तः) । मृष तितिक्षायाम् X. उ. आधृषीयः । मृष तितिक्षायाम् IV. उ. 'पृषु वृषु मृषु सेचने । आद्यौ हिंसाक्लेशनयोश्च । पृषु प्रजननैश्वर्ययोः । मृषु हिंसासंक्लेशदैन्येषु इत्येके' प्र. (भ्वादौ) ।

३५७ मृक्ष संघाते I. प. मृक्ष म्लेच्छने । अपशब्दनं तत्' प्र. (चुरादौ) । 'मोक्ष असने' प्र. क. 'मोक्ष कि क्षेपे' क. ३२२. मोक्ष असने X. उ.

वधे रेषेत् पुषादौ रोषव्यथादौ च रिष्यति ।
स्याद् रेषृ वृकशब्दे शप्यनुदात्तेदरेषत ॥ ३५८ ॥

रोषवधयोररोषद् रोषे पौषादिकादरुष्यच्चौ ।
रोषयति, लेपने शपि रूषापयेत् कथादिगतात् ॥ ३५९ ॥

कान्तौ लषेल्लषेतापि लष्येल्लष्येत शप्श्यनोः ।
चौ शिल्पयोगशिल्पोपयोगयोर्लाषयेदिति ॥ ३६० ॥

अङ्कने दर्शने च स्याल्लक्षयेल्लक्षयेत चौ ।
लक्ष आलोचने तङ्वानेवासौ लक्षयेत चौ ॥ ३६१ ॥

लुष मोषण इत्यस्मादलोषल्लूष लेपने ।
लूषतीति शपीमौ द्वौ हिंसायां लूषयेत चौ ॥ ३६२ ॥

---

३५८ रिष हिंसायाम् I. प. रुष रोषे इत्यत्र माधवः–'इह केचिद् रिष हिंसायां च इति पठन्ति' IV. प. रेषृ अव्यक्ते शब्दे I. आ. 'अयं स्वभावाद् वृकविषयः' । मा.

३५९ रुष हिंसार्थः I. प. रुष् येर् त्रि क्रुधि रुष् तथा' क. ३२३. रुष रोषे X. उ. रूप (I. प.) रूपायाम् इत्येके' प्र. 'रूष रूपायाम् । (X. उ. अदन्तः) रूपयति देहं चन्दनेन' प्र. क. 'रूप त्क स्याद्विच्छुरणे' क. ३०.

३६० लष कान्तौ I. उ. 'वा भ्राशे' त्यादिना श्यन्विकल्पः । 'लस शिल्पयोगे (X. उ.)। अत्र स्वामी शिल्पोपयोग इति पठित्वा केचिन्मूर्धन्यन्तं पठन्ति इत्याह' । मा.

३६१ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः X. उ. लक्ष आलोचने X. आ. आकुस्मीयः ।

३६२ 'लुष स्तेये लोषति' प्र. क. 'लुष् च स्तेये' क. ३२४. मूष स्तेये इत्यत्र लूष रूष भूषायामिति सुधाकरः' मा. 'लूष रूष रूषायामित्येके । रूपा लेपनम् । प्र. (भ्वादौ) । लूष हिंसायाम् X. उ.

स्निग्धीभावेऽवर्षत तङि संक्लेशवधसेचने वर्षेत् ।
चौ तङयैश्वर्ये शक्तिबन्धसंबन्धयोश्च वर्षयेत ।। ३६३ ।।

विप्रयोगे श्नि विष्णाति श्लौ व्याप्तौ विष्लृ इत्यतः ।
स्यातां वेवेष्टि वेविष्टे सेवने शपि वेषति ।। ३६४ ।।

दिवादौ व्युष दाहार्थे व्युष्यतीत्यस्य सिध्यति ।
अस्यैव पौषादिकताप्यस्ति तत्राव्युषल्लुङि ।। ३६५ ।।

स्याद्धिंसायां शेषति विशिनष्टीति विशेषणे ।
यावसर्वोपयोगार्थे स्यातां शेषति शेषयेत् ।। ३६६ ।।

श्लिषु दाहे शपि श्लेषेत्, पुषादौ परिरम्भणे ।
श्लिष्यति, श्लेषणे स्यातां श्लेषयेच्छ्लेषयेत चौ ।। ३६७ ।।

---

३६३ वर्ष स्नेहने I. आ. वृषु सेचने हिंसासंक्लेशनयोश्च I. प. 'कृङ वृपु प्रजनैश्र्ये' क. ३२५. वृष इति तत्र पाठान्तरम् । 'वृष शक्तिबन्धने X. आकुस्मीयः । शक्तिबन्धनं **प्रजननसामर्थ्यम्** । शक्तिसंबन्धने इति मैत्रेयः' मा.

३६४ विष विप्रयोगे IX. प. विष्लृ व्याप्तौ II. उ. 'विषु सेचने I. प. मा. 'सेवने' प्र.

३६५ व्युष दाहे IV. प. व्युष विभागे IV. प. पुषादिः ।

३६६ शिष हिंसायाम् I. प. शिष्लृ विशेषणे VII. प. प्रायेणायं विपूर्वः । शिष असर्वोपयोगे X. उ आधृषीयः ।

३६७ श्लिषु दाहे I. प. श्लिष आलिङ्गने IV. प. पुषादिः । श्लिष श्लेषणे X. उ.

प्रुषु दाहे शपि प्रोषेत् प्रुष स्नेहनदाहयोः ।
सेचने मोचने पूरणे प्रुष्णात्यु (दि)दादिमः ।। ३५० ।।

दाहे प्लोषति दैवादिकस्य पौषादिकस्य च ।
प्लुष्यति, स्नेहनाद्येषु प्लुष्णात्यत्रादि शप्युदित् ।। ३५१ ।।

पृषु हिंसनसंक्लेशसेचनार्थेषु पर्षति ।
वर्ष स्नेहन इत्येष तङ्वान् वर्षेत शप्युभौ ।। ३५२ ।।

शपि श्वशब्दे भषति स्फुटोक्तौ
भाषेत भुक्तौ पुनरत्र भक्षेत् ।
भक्षेत, चौ भक्षयतेऽथ भूषा-
यां भूषयेच्चौ शपि भूषतीति ।। ३५३ ।।

---

३५० प्रुषु दाहे I. प. 'प्रुषग् सेकपूर्त्योश्च, प्रुषु दह्यम् । रलौ' क. ३१८. 'प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । मोचनदाहयोरप्याह शङ्करः' । प्र. (क्रयादौ) । प्रुष प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु' मा.

३५१ प्लुषु दाहे I. प. प्लुष च । प्लुष्यतीत्यादि पूर्ववत् । अयं पुषादावपि पठ्यते । फलभङ्गोऽपि सिद्धिरिति स्वामी। मा. स्नेहनाद्या अनन्तरोक्ताः ।

३५२ पृषु सेचनहिंसाक्लेशनेषु I. प. वर्ष स्नेहने I. आ.

३५३ भष भर्त्सने I. प. 'इह भर्त्सनं श्वरवः' मा. भाष व्यक्तायां वाचि I. आ. भक्ष अदने I. उ. भक्ष अदने X. उ. भूष अलङ्कारे I. प., X. उ.

मिषु सेवन इत्यस्य मेषतीति भवेच्छपि ।
अनुदित् स्पर्धनार्थः शे मिषत्युन्मीलनेऽप्यसौ ।। ३५४ ।।

वधे मोषति खण्डे स्यादिरितः श्यनि मुष्यति ।
मुष स्तेये श्न्यमुष्णान्मूष स्तेये शपि मूषति ।। ३५५ ।।

क्षान्तौ मृषेत मृषयेन्मृषतीत्यदन्ता–
न्मर्षेदमर्षयत मर्षत इत्यमी यौ ।
मृष्येत मृष्यति दिवादिजुषोऽथ दैन्य–
संक्लेशसेचनवधेष्वपि मर्षतीति ।। ३५६ ।।

सङ्घाते शप्यमृक्षच्चौ मृक्षयेदपशब्दने ।
मोक्ष क्षेपे मोक्षति शप्येष मोक्षयतीति चौ ।। ३५७ ।।

---

३५४ 'मिषु सेवने' I. प. प्र. सेवनार्थोऽत्रैव । 'मेचने' मा. मिष स्पर्धायाम् VI. प. 'अयमुन्मीलनार्थोऽपि' । प्र.

३५५ 'मष् मुष् वधे, मुष् य इर् छिदि मुष् ग मूष् लुण्ठने' क. ३२०, ३२१. 'मुष वधे, मोषति' । प्र. क. मुष हिंसार्थः I. प. क्षी. मुष स्तेये IX. प. 'मुस खण्डने मुष इत्येके' प्र. दिवादिः पुषादिः ।

३५६ 'मृष तितिक्षायाम् । अस्य णिज्विकल्पो, णिजभावेऽप्यदन्तत्वमुभयदवित्वं चास्ति । मृषयति मृषति मृषते' प्र. क. (चुरादिरदन्तः) । मृष तितिक्षायाम् X. उ. आधृषीयः । मृष तितिक्षायाम् IV. उ. 'पृषु वृषु मृषु सेचने । आद्यौ हिंसाक्लेशनयोश्च । पृषु प्रजननैश्वर्ययोः । मृषु हिंसासंक्लेशदैन्येषु इत्येके' प्र. (भ्वादौ) ।

३५७ मृक्ष संघाते I. प. मृक्ष म्लेच्छने । अपशब्दनं तत्' प्र. (चुरादौ) । 'मोक्ष असने' प्र. क. 'मोक्ष कि क्षेपे' क. ३२२. मोक्ष असने X. उ.

वधे रेषेत् पुषादौ रोषव्यथादौ च रिष्यति ।
स्याद् रेषृ वृकशब्दे शप्यनुदात्तेदरेषत ।। ३५८ ।।

रोषवधयोररोषद् रोषे पौषादिकादरुष्यच्चौ ।
रोषयति, लेपने शपि रूपापयेत् कथादिगतात् ।। ३५९ ।।

कान्तौ लषेल्लषेतापि लष्येल्लष्येत शप्श्यनोः ।
चौ शिल्पयोगशिल्पोपयोगयोर्लाषयेदिति ।। ३६० ।।

अङ्कने दर्शने च स्याल्लक्षयेल्लक्षयेत चौ ।
लक्ष आलोचने तङ्वानेवासौ लक्षयेत चौ ।। ३६१ ।।

लुष मोषण इत्यस्मादलोषल्लूष लेपने ।
लूषतीति शपीमौ द्वौ हिंसायां लूषयेत चौ ।। ३६२ ।।

---

३५८ रिष हिंसायाम् I. प. रुष रोषे इत्यत्र माधवः–'इह केचिद् रिष हिंसायां च इति पठन्ति' IV. प. रेषृ अव्यक्ते शब्दे I. आ. 'अयं स्वभावाद् वृकविषयः'। मा.

३५९ रुष हिंसार्थः I. प. रुष् येर् ञि क्रुधि रुष् तथा' क. ३२३. रुष रोषे X. उ. रूष (I. प.) रूषायाम् इत्येके' प्र. 'रूष रूपायाम्। (X. उ. अदन्तः) रूषयति देहं चन्दनेन' प्र. क. 'रूष रक स्याद्विच्छुरणे' क. ३०.

३६० लष कान्तौ I. उ. 'वा भ्राशे' त्यादिना श्यन्विकल्पः। 'लस शिल्पयोगे (X. उ.)। अत्र स्वामी शिल्पोपयोग इति पठित्वा केचिन्मूर्धन्यन्तं पठन्ति इन्याह'। मा.

३६१ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः X. उ. लक्ष आलोचने X. आ. आकुस्मीयः ।

३६२ 'लुष स्तेये लोपति' प्र. क. 'लुष् च स्तेये' क. ३२४. मूष स्तेये इत्यत्र लूष रूष भूषायामिति सुधाकरः' मा. 'लूष रूष रूषायामित्येके। रूषा लेपनम्। प्र. (भ्वादौ)। लूष हिंसायाम् X. उ.

स्निग्धीभावेऽवर्षत तङि संक्लेशवधसेचने वर्षेत् ।
चौ तङ्यैश्वर्ये शक्तिबन्धसंबन्धयोश्च वर्षयेत ॥ ३६३ ॥

विप्रयोगे श्नि विष्णाति श्लौ व्याप्तौ विष्लृ इत्यतः ।
स्यातां वेवेष्टि वेविष्टे सेवने शपि वेषति ॥ ३६४ ॥

दिवादौ व्युष दाहार्थे व्युष्यतीत्यस्य सिध्यति ।
अस्यैव पौषादिकताप्यस्ति तत्राव्युषल्लुङि ॥ ३६५ ॥

स्याद्धिंसायां शेषति विशिनष्टीति विशेषणे ।
यावसर्वोपयोगार्थे स्यातां शेषति शेषयेत् ॥ ३६६ ॥

शिलषु दाहे शपि श्लेषेत्, पुषादौ परिरम्भणे ।
शिलष्यति, श्लेषणे स्यातां श्लेषयेच्छ्लेषयेत चौ ॥ ३६७ ॥

---

३६३ वर्ष स्नेहने I. आ. वृषु सेचने हिंसासंक्लेशनयोश्च I. प. 'कृङ वृषु प्रजनैश्ये' क. ३२५. वृष इति तत्र पाठान्तरम् । 'वृष शक्तिवन्धने X. आकुस्मीयः । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यम् । शक्तिसंबन्धने इति मैत्रेयः' मा.

३६४ विष विप्रयोगे IX. प. विष्लृ व्याप्तौ II. उ. 'विषु सेचने I. प. मा. 'सेवने' प्र.

३६५ व्युष दाहे IV. प. व्युष विभागे IV. प. पुषादिः ।

३६६ शिष हिंसायाम् I. प. शिष्लृ विशेषणे VII. प. प्रायेणायं विपूर्वः । शिष असर्वोपयोगे X. उ आधृषीयः ।

३६७ शिलषु दाहे I. प. श्लिष आलिङ्गने IV. प. पुषादिः । श्लिष श्लेषणे X. उ.

शोषे पुषादितः शुष्येदनुज्ञोत्पादनार्थयोः ।
शूषेत् तथा षूष सूष द्वयोः सूषति शप्यमी ।। ३६८ ।।

शपि ष्टृक्ष स्तृक्ष गतौ षः सत्वे स्तृक्षति द्वयोः ।
अलीकहर्षयोर्हर्षत्यन्त्ये हृष्यत्यसाविरित् ।। ३६९ ।।

शप्यादानगतिद्युतिष्वसत आसद् द्वौ भवेतां लुकि
भ्वर्थेऽस्तीत्यसनेऽस्यतीत्युदिदिरिच्चा,थोपतापार्थिनः ।
कण्ड्वाद्या अससू(ञ् सुतिय ? ञसु त्रय) इतीहास्यत्यसूयत्यसू-
येतासूयति मध्यमोऽत्र ञिदथासित्यां तङास्ते लुकि ।। ३७० ।।

श्नायामुध्रस उञ्छेऽस्मादुध्रसामास सिध्यति ।
चौ णिचश्चेति तङयुध्रासयतोध्रासयेदपि ।। ३७१ ।।

---

३६८ शुष शोषणे IV. प. पुषादिः । 'शूष प्रसवे (I. प.)। स चानुज्ञा । शूषति राजा भृत्यम् । अनुजानातीत्यर्थः । 'या लीढा श्रवसापि सौति महतीमौत्सुक्य-दुःखासिका' मित्यत्र सौतेरुत्पादनार्थप्रयोगादुत्पादनमपि प्रसवः । शूषति विश्वं हरिः' प्र. 'शूष षूष् प्रसवे' क. ३२८. 'सूष् प्रसवे' क. ३२८. 'षूष सूष प्रसवे' प्र. क.

३६९ 'ष्टृक्ष गमने' 'स्तृक्ष गत्यां' क. ३२८. स्तृक्ष गतौ I. प. 'ष्टृक्ष इति मैत्रेयः' मा. (Foot note). हृषु अलीके V. प. 'तुष्टौ च द्रुमे' प्र. 'हृषु हृष् य त्रि । इर् तुष्टौ, हृषु त्रि प्रोक्तोऽलीके' क. ३२८, ३२९.

३७० अस गतिदीप्त्यादानेषु I. उ. अस भुवि II. प. असु क्षेपणे VI. प. पुषादिः । 'अस् यु इर् क्षेपे' क. ३२९. 'असु उपतापे । अस् असूञ् इति चैके' प्र. कण्ड्वादौ । आस उपवेशने II. आ.

३७१ उध्रस उञ्छे IX. प. 'अत्र क्षीरस्वामी उकारं धात्ववयवमाह' । मा. तथात्वे 'इजादेश्चे'त्यनुप्रयोगः ।

गमने कसेज्ज्वलादौ गतिशासनयोरकंस्त कंस्ते च ।
शपि कासृ कुत्सितोक्तौ कासेर्दीप्तौ च कासेत ।। ३७२ ।।

श्लेषे कुस्येदिरितो वाग्दीपनयोरकुंसयत् कुंसेत् ।
क्षेपे द्वाभ्यां कुत्सयतेऽत्रैकस्मात् तङेव चावन्त्यः ? ।। ३७३ ।।

अदने शपि ग्रसेत ग्रासयते ग्रासयेत् ग्रसेदिति यौ ।
ग्रहणे चौ ग्रासयति ग्रासयते शप्युदीरितोऽयमुदित् ।। ३७४ ।।

रक्षणे घंसते कान्तिकरणे घसते तङौ ।
भुक्तौ घसेद् लृदिदसावघसल्लुङि शप्यमी ।। ३७५ ।।

मोक्षे जस्येदिरितश्चौ हिंसायामजासयज्जसति ।
जसु ताडनेऽस्य चोक्तवदवने मोक्षे च जंसयेज्जंसेत् ।। ३७६ ।।

---

३७२ कस गमने I. प. कसि गतिशासनयोः II. आ. कासृ शब्दकुत्सायाम् I. आ. काशृ दीप्तौ I. आ. 'अन्ये दन्त्यान्त्यमिदितं पठन्ति । अनिदितमपरे' मा.

३७३ 'कुशिर् श्लेषणे (IV. प.) कुश्यति' प्र. क. 'कुस् य इर् श्लिषि' क. ३३१. 'कुसि भाषा(सा)र्थः X. उ. कुत्स अवक्षेपणे X. आ. (आकुस्मीयः) । 'कुत्सक् ङञवक्षेपे' क. ३३१. द्रुमे एवं द्वौ धातू ।

३७४ ग्रसु अदने I. आ. 'ग्रस अदने (युजादिः)' प्र. क. 'ग्रस् कि ग्राहे' क. ३३३ ग्रासे इति तत्र पाठान्तरम् । ग्रस ग्रहणे X. उ.

३७५ 'घसि रक्षणे । घंसते' प्र. क. 'घसि ङ क्षरणे' क. ३३२. (मुद्रिते) । घस्लृ अदने I. प. लृदित्त्वादङ ।

३७६ जसु मोक्षणे IV. प. 'जसु य इर् मोक्षे' क. ३३३. इति इरित्त्वम् । जसु हिंसायाम् X. उ. 'क्त्वायामिड्विकल्पार्थादुदित्करणादस्य णिजनित्यः' मा. जसु ताडने X. उ. जसि रक्षणे X. उ. 'मोक्षणे इति देवः' मा.

शपि कौटिल्ये नसते, शब्दे नासेत तङय,थोदिदिरित् ।
तस्येदुपक्षये श्यनि चौ भूषायामतंसयत् तंसेत् ।। ३७७

श्यन्युद्वेगे त्रस्यति चौ ग्रहणे वारणे तथा धरणे ।
त्रासयतिदीपनोक्त्योस्त्रंसयते त्रंसयेत् त्रंसेत् ।। ३७८ ।।

भाषादीपनयोरदंसयद् अदंसद् दंसयेतेति चौ
वीक्षादंशनदंसने पुनरदंसद् दंसयेतेति तङ ।
तद्वद् दासयतेऽथ तस्यतिवदस्माद् दस्यति श्यन्यसौ
(दंसे शप्यदसद् ? भवेद्) वितरणार्थे दासते दासति ।। ३७९ ।।

उक्तमुध्रसिमुञ्छार्थमुदितं केचिदूचिरे ।
तेन लोपादुकारस्य ध्रस्नाति ध्रासयेत् क्रमात् ।। ३८० ।।

---

३७७ णस कौटिल्ये I. आ. णासृ शब्दे I. आ. तसु उपक्षये IV. प. 'तस् दस् युइर् तूपक्षये' क. ३३५. इतीरित्त्वम् । तसि अलङ्करणे X. उ.

३७८ त्रसी उद्वेगे IV. प. 'त्रस धारणे (X. उ.) ग्रहणे इति नन्दी । अत्र धारणं वारणमिति मैत्रेयः' मा. त्रसि भाषा(सा)र्थः ।

३७९ दसि भाषा(सा)र्थः X. उ. 'दसि दर्शनदंशनयोः' X. आ. आकुस्मीयः । 'आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनेति व्याख्यातारः' मा. तेन इदित्करण-सामर्थ्याण्णिजभावे परस्मैपदम् । 'दसि दंसनदर्शनयोः । दस इत्येके । दंसनं बर्मग्रहणम् । दंशनदर्शनयोरित्यन्ये' । प्र. दसु उपक्षये IV. प. दासृ दाने I. उ

३८०. ३७१ तमश्लोको दृश्यताम् ।

ग्रन्थबाधनयोर्द्वौ शप्यपसत् पसतेऽथ चौ ।
नाशने पंसयेत् पंसेद् बन्धने पासयेदिति ।। ३८१ ।।

चौ दीप्तौ पिंसयते पिंसति वधदानगमनबलनेषु ।
वासे च पेसयेत विभागार्थे प्युस्यतीरिदनिरिदपि ।। ३८२ ।।

वेदे भर्त्सनदीप्त्योर्बभस्ति दीप्तावभासतेष शपि ।
भर्त्से भर्त्सयते चौ द्वाभ्यामत्रैकतस्तङेव स्यात् ।। ३८३ ।।

शब्दे शपि रसेदास्वादनस्नेहनयोः पुनः ।
रसापयेत् कथादौ स्याच्छब्दे रासेत शप्यसौ ।। ३८४ ।।

---

३८१ 'पस ग्रन्थनबाधनयोः' I. उ. प्र. क, 'पस बन्धने' X. उ. प्र. क. 'पस् क. पस् ञ् षान्तवत्' क. ३३७. 'पष् क बन्धे, पषञ् बाधे ग्रन्थे' क. ३१७ पसि नाशने X. उ.

३८२ पिसि भाषा(सा)र्थः X. उ. 'पिसि दीपने। पिंसयति पिंसति; पिस गतिहिंसाबलादाननिकेतनेषु। पेसयति'। प्र. क. (चुरादौ)। 'पिसि कित्विपि' क. ३३७ पेस् पिसृ गत्यां, पिस् क षट्टार्थे क. ३३६. 'षट्टक् निकेतने हिंसे बले दाने' क. १४६. व्युष दाहे इत्यत्र 'क्वचिदुभयत्र विभागार्थो दन्त्यान्तः ओष्ठ्यादिश्च पठ्यते' मा. पुषादावप्ययं धातुः। तदा अङ। अन्यत्र नाङ। इति इरित्त्वं फलति।

३८३ भस भर्त्सनदीप्त्योः III. प. भासृ दीप्तौ I. आ. भर्त्स तर्जने X. आ. आकुस्मीयः। 'लक्ष्ये भर्त्सयतीति दृश्यते' क्षी. 'क्ङ भर्त्स न। भर्त्से' क. ३३८.

३८४ रस शब्दे I. प. रस आस्वादनस्नेहनयोः X. उ. कथादिः। रासृ शब्दे I. अ

श्लेषणे क्रीडने शोभायामपि स्याल्लसेच्छपि ।
शिल्पयोगे च शिल्पोपयोगे लासयतीति चौ ।। ३८५ ।।

वासे शप्यनिटो वसन्ति वस आच्छादेऽस्य वस्ते लुकि
स्तम्भेऽवस्यदथापहार उपहारे छेदने स्नेहने ।
चौ स्याद् वासयतेऽवसापयदिति त्वाद्यार्थ एवोपसे-
वे वासापयतेऽनिवासयदिति त्वाच्छादनार्थे भवेत् ।। ३८६ ।।

विसृ गमने शपि वेसति चौ वेसयतेऽथ वचनदीपनयोः ।
विंसति विंसयति द्वौ वेसृ गतौ वेसतीति शप्येव ।। ३८७ ।।

हिंसायां शसति स्तुतावपि भवेच्छंसेदिति द्वौ शपि
स्वप्ने छन्दसि शस्ति लुक्यथ विविच्य ज्ञापने शास्त्युदित् ।
आङः शन्स शसि द्वयोरपि भवेदाशंसते शप्युभौ
लुक्याशास्त इति प्रशास्त इति च स्युर्वाञ्छनार्था अमी ।। ३८८ ।।

---

३८५ लस श्लेषणक्रीडनयोः I. प. 'शोभायां प्रसिद्धः' प्र. लस शिल्पयोगे X. उ. 'शिल्पोपयोगे इति केचित्' प्र. शिल्पोपयोग इति स्वामी' मा.

३८६ वस निवासे I. प. वस आच्छादने II. आ. वसु स्तम्भे IV. प. पुषादिः । 'वस स्नेहनच्छेदापहरणेषु इति वा पाठः' X. उ. प्र. मा. वस निवासे X उ. कथादिः । वास उपसेवायाम् X. उ. कथादिः । निवास आच्छादने X. उ.

३८७ 'पिसृ पेसृ गमने' I. प. इत्यत्र माधवः- 'इह क्वचित् कोशे विसृ वेसृ इत्यपि पठ्यते । पटपुटेत्यादिदण्डके पिसिधातुर्माधवोक्तः । तत्स्थाने विसि इति सर्वस्वे । अतः, विसि भाषा(सा)र्थः X. उ. द्रुमे नायं दृ[illegible] ।

३८८ शसु हिंसायाम् I. प. शंसु स्तुतौ I. प. 'शस्ति, शस स्वप्ने । [illegible]ति शंस्तन्ति । शास्ति शसन्ति उदात्तावुदात्तेतौ छान्दसौ' अदादौ । [illegible] क. [illegible]स् लुट् स्वप्ने क. ३४१. रेफो वैदिकत्वार्थः । शासु अनुशिष्टौ II. प. '[illegible]ष्टिर्विविच्य ज्ञापनम् । 'उशस् वधे । आङ्पूर्वास्तु शसिङ शासुङ शासु लङ्ङाशिषि स्मृताः' क. ३४२. आङः शास इच्छायाम् (II. आ.) उदिदित्येके । आशास्तेऽर्थम् । प्रायेणाङ्पूर्व इत्युक्तेः प्रशास्ते इत्यपि' । मा.

श्नम्यस्ति हिसि हिंसायां हिनस्तीति पदं ततः ।
यौजादिकाद् हिंसयते हिंसेत् हिंसयति त्रिधा ।। ३८९ ।।

गत्यामंहेत शपि व्याप्तावह्नोति वैदिकः सोऽयम् ।
अहि दीपनोक्तयोश्चौ स्यादंहयतेंऽहयेदंहेत् ।। ३९० ।।

पूजायोग्यतयोरर्हेच्छपि चौ पूजनेऽर्हयेत् ।
उहिर् अर्दन इत्यस्मादोहत्यूहे तङूहते ।। ३९१ ।।

निन्दने गर्हयेद् गर्हेद् गर्हयौ शपि गर्हते ।
गृहू ग्रहण इत्यस्मादपि गर्हेत तङ्युभौ ।। ३९२ ।।

गृह्णाति गृह्णीत गृहापयेत
तङ्येव चौ ग्राहयति ग्रहेद् यौ ।
ग्लहू ग्लहेद् ग्लाहयतीत्युभौ यौ
शपि ग्लहेत ग्रहणे स्युरेते ।। ३९३ ।।

---

३८९ हिसि हिंसायाम् VII· प· हिसि हिंसायाम् X· उ· आधृषीयः ।

३९० अहि गतौ I· आ. अह व्याप्तौ V. प· छान्दसः । अहि भाषा(सा)र्थः । X· उ·

३९१ अर्ह पूजायाम् I. प· 'योग्यत्वेऽपि' प्र. 'अर्ह योग्यत्वे' क. ३४४. अर्ह पूजायाम् X· उ. आधृषीयः । उहिर् अर्दने I· प. ऊह वितर्के I. आ.

३९२ गर्ह निन्दने X उ. आधृषीयः । गर्ह कुत्सायाम् I· आ· गृहू ग्रहणे I. आ·

३९३ ग्रह उपादाने IX. उ. गृह ग्रहणे X. आ· आगर्वीयः कथादिश्च । 'ग्रहू ग्लहू ग्रहणे ग्राहयति ग्रहति, ग्लाहयति ग्लहति' प्र. क· (चुरादौ विकल्पितणिचि) । 'ग्रह ग्लहू···कि आदाने' क· ३४४. गृहू ग्रहणे इत्यत्र माधवः- 'ग्लहू इति स्वामिकाश्यपसम्मताकारादयः' ।

शाठ्ये दम्भे कत्थनेऽपि चहेच्छप्यथ चौ मितः ।
ह्रस्वेन चहयेत् काथादिकस्य स्याच्चहापयेत् ।। ३९४ ।।

तौदादिकौ तृहू तृन्हू हिंसायामादिमात् तृहेत् ।
नुमि तृंहेत् परादाद्यात् तृणेढीति रुधादिगात् ।। ३९५ ।।

दाहे दहति, दीप्तौ च दंहते दंहतीत्यमू ।
शप्येतेऽर्थद्वये दंहेत् दंहयेत् दंहयेत चौ ।। ३९६ ।।

अर्दने दुहिरो दोहेत् क्षारणे दोग्ध्यदुग्ध च ।
वृद्धौ दृह दृहि स्यातां शपि दर्हति दृंहति ।। ३९७ ।।

वृद्धौ बर्हति बृंहतीति गजशब्देऽप्यस्त्युभौ शब्गतौ
चौ वाग्दीपनयोरबृंहयदबृंहयद् द्वावथो बर्हते ।
प्राधान्ये शपि दीपनोक्तिहनने चौ बर्हयेत द्वयोः
प्राधान्ये शपि बल्हतेऽपि वचने चौ दीपने बल्हयेत् ।। ३९८ ।।

---

३९४ चह परिकल्कने। I. प. 'परिकल्कनं शाठ्यम्' मा. 'दम्भः शाठ्यं च' बृहद्धातुरूपावली । कत्थनार्थो मृग्यः । चह परिकल्कने X. उ. ज्ञपादित्वान्मित्त्वम् । 'तस्य मित्त्वं वा द्रुमे' प्र. 'चहक्म चह शाठ्ये' क. ३४६. इति मित्त्वमेव मुद्रिते द्रुमे ।

३९७ दुहिर् अर्दने I. प. दुह प्रपूरणे II. उ. 'प्रपूरणं पात्रादिपूरणार्थं क्षारणम् प्र. दृह दृहि वृद्धौ I. प.

३९८ बृह वृद्धौ I. प. बृहि वृद्धौ I. प. बृहि शब्दने I. प. 'बृंहितं करिगर्जितम्' मा. बृहि भाषा(सा)र्थः X उ. बर्ह प्राधान्ये I. आ. बर्ह भाषा(सा)र्थः X. उ. बर्ह हिंसायाम् X. उ. बल्ह प्राधान्ये I. आ. बल्ह भाषा(सा)र्थः X. उ.

वृद्धावमंहत महेदिति पूजनायां
 द्वौ शब्गतौ महयतीति कथादिपाठात् ।
चौ दीपने वचसि मंहति मंहयेत
 मानार्थिनः शपि तु माहति माहते च ।। ३९९ ।

त्यागे चावरहापयद् रहयतीत्येतन्मितः स्यात् पृथ-
 क्त्वार्थेऽप्यस्ति रहेच्छपीह गमने रंहेद् वचोदीपने ।
रंहेद् रंहयते च रंह गमने रंहापयेच्चा,वथो
 हिंसे रेहति युद्धकत्थनविनिन्दाहिंसदाने रिहेत् ।। ४०० ।।

वह प्रापण इत्यस्य वहते वहतीत्युभौ ।
वहि वृद्धौ तथा दीप्तौ तङि वंहेत शप्युभौ ।। ४०१ ।।

---

३९९ महि वृद्धौ I. आ. मह पूजायाम् I. उ. मह पूजायाम् X. उ. कथादिः । महि भाषा(सा)र्थः X. उ. माहृ माने I. उ.

४०० रह त्यागे X. उ. ज्ञपादित्वान्मित् । रह त्यागे इति कथादावपि । ततः पुक्यात्त्वे रूपम् । रह त्यागे I. प. विरहतीत्यादौ पृथक्त्वम् । रहि गमने I. प. रहि भाषा(सा)र्थः X. उ. 'रंह गतौ अदन्तः । प्र. क (चुरादौ) । 'रंह तक् गतौ' क. ३० 'रिह हिंसायम्' (I. प.) प्र. क. 'रिह वधे' क. ३४९. रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु (VI. प.) अत्र माधवः- 'रिहेति द्रमिलाः इति स्वामी' ।

४०१ वह प्रापणे I. उ. 'वहि वृद्धौ । वंहते' (I. आ.) प्र. क. 'वहि दीपने रंहयति रंहति' X. उ. प्र. क. 'वहिक् त्विषि' क. ३५१. णिजभावे परस्मैपदेन भाव्यमिति वंहेतेति चिन्त्यम् ।

प्राधान्ये शपि वर्हते वधवितीर्ण्योश्छादने वञ्चनो-

क्तौ वर्हेत शपि द्युतावपि वधे स्याद् वर्हयेतेनि चौ ।

दीप्तौ वृंहति वृंहयेदिति भवेदुन्मूलने शे वृहेद्

वृद्धौ वर्हति किञ्च वृंहिवृहिरौ शब्दे च वृंहेच्छपि ।। ४०२ ।।

वञ्चनोक्तौ वधे दाने छादने शपि वल्हते ।

वल्ह प्राधान्य इत्यस्मादपि वल्हेत तङ्युभौ ।। ४०३ ।।

क्षान्तौ शपि सहेत स्यात् तृप्तौ च श्यनि सह्यति ।

क्षान्तावेव सहेत् साहयेत साहयति त्रयम् ।। ४०४ ।।

---

४०२ 'वर्ह वल्ह प्राधान्ये' I. आ. प्र. क. 'वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु। दाने च द्रुमें। परीभाषणमत्र वञ्चनवादः' (I. आ.) प्र. 'वर्ह हिंसायां च X. उ. प्र. क. चाद् दीपनेऽपि। 'वृहि दीपने' (X. उ.) प्र. क. 'क वर्ह् वधे। दीप्तौ, वर्ह् वल्ह ङ श्रैष्ठ्ये वल्हक् त्विपि, वृहि क्यपि। वृहिर् ध्वनर्द्धयोर्, वृहि च, वृह वृद्धौ शु वृहुद्यमे' क. ३५०, ३५१. वृहू उद्यमे VI. प. 'स चोन्मूलनम्' प्र. 'वृह वृद्धौ' (I. प.) प्र. क. 'वृहि वृहिर् शब्दे च' (I. प.) प्र. क. चाद् वृद्धौ।

४०३ पूर्वश्लोकटिप्पण्या गतार्थोऽयम्।

४०४ षह मर्षणे I. आ. 'षुह चक्यर्थे (IV. प.)। चक्यर्थस्तृप्तिः इति स्वामिधनपालशाकटायनाः। आत्रेयमैत्रदुर्गाः षह षुह इति द्वौ धातू पेठुः'। मा षह मर्षणे X. उ. आधृषीयः।

पौषादिकस्निह(:)प्रीत्यर्थे स्निह्येदसौ(रु?र)धादिरपि ।
चौ स्नेहने सिनहेद् यौ स्नेहयते स्नेहयेदिति हलन्ताः ।। ४०५ ।।

इति श्रीमातृदत्तार्यकरुणाबलशालिना ।
बालेन रचिता सेयं धातुरत्नावली जयेत् ।। ४०६ ।।

शोधनाक्षमतमेन केनचिद् बालकेन कुतुकान्निगुम्भिताम् ।
धातुरत्नमहितावलीं बुधाः शोधयन्तु मतिशाणशीलनैः ।। ४०७ ।।

हंहो सुधीनिवह देशिकवाङ्महाब्धि–
कल्पद्रुमाद्यधिगतां गुरुदेवतुष्ट्या ।
भूयः सुवृत्तललितां समरूपधातु–
रत्नावलीं कलय कण्ठतटीलुठन्तीम्* ।।४०८ ।।

(धातुरत्नावली समाप्ता)

---

४०५ ष्णिह प्रीतौ IV. प. पुषादिः रधादिश्च । पुषादित्वादङ, रधादित्वाद् सिष्णेहिथ, सिष्णेढ इत्यादौ 'रधादिभ्यश्च' (७–२–४५) इति इड्विकल्पः । ष्णिह स्नेहने X. उ. युजादित्वं मृग्यम् ।

* एतदनन्तरम् – 'श्रीकृष्णार्पणमस्तु । धातुरत्नावली समाप्तेयम् । वस्तूनां यः स्वसंज्ञायाः प्रवृत्तौ कारणं स्मृतम् । त्वतलाद्यर्थबोध्यश्च प्रभाव इति सोदितः ।। नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यः । नारायणेन लिखितमिदं पुस्तकम्' । इति दृश्यते ।

अर्चिरादिमार्गवैभवम्

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीरङ्गमङ्गलमहोत्सववर्धनाय
वेदार्थपान्थपरमार्थसमर्थनाय
कैङ्कर्यलक्षणविलक्षणमोक्षभाग्यो
रामानुजो विजयते यतिराजराजः ।।

इति सङ्कीर्तनार्हः श्रीरामानुजाचार्यः स्वरूपोपायपुरुषार्थान् प्रतिपाद्य सकलचेतनान् सदाचार्यसमाश्रयणयोग्यान् कृत्वा परमपदस्य गमनोपायं परमपदं मार्गं च विशदं वक्तुमारब्धवान् । अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकः श्रीमन्नारायणः स्वयं च स्वस्य लीलार्थं,

अण्डानां च सहस्राणि
सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानि तथा चैव
कोटिकोटिशतानि च ।

इत्थमण्डानि बहूनि सन्ति । तेष्वण्डेषु मध्ये एकस्याण्डस्य प्रमाणं कियदिति चेत्, चतुर्दशभुवनात्मकं भूत्वा स्थितम् । तानि चतुर्दशभुवनानि ब्रह्माण्डान्तर्गतानि केन क्रमेण सङ्गतानीति तत्राह—

भूलोकस्याधोभागे पाताल, रसातल, महातल, तलातल, अतल, सुतल, वितलानीति पातालसप्तकं, भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक,

---

Ms. utilised - No. 9860

जनलोक, तपोलोक, सत्यलोक इति ऊर्ध्वलोकसप्तकं च एवंप्रकारेण चतुर्दशभुवनात्मकमेकमण्डम् । तत्रैकस्य भुवनस्य प्रमाणं कियदिति चेत्, तत्र भूर्लोकस्य प्रमाणं दर्शयति:—

जम्बु, प्लक्ष, कुश, क्रौञ्च, शाक, शाल्मलि, पुष्कराणि द्वीपसप्तकं च, लवण, इक्षु, सुरा, सर्पि, दधि, दुग्ध, शुद्धोदकाः सप्त सागराश्च । एतैः परिवृतो भूत्वा पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णे भूमध्ये मेरुस्तिष्ठति । तस्य मेरोः भूम्यन्तर्गतं मूलं षोडशसहस्रयोजनापरिमितम् । अधोभागे मूलं विस्तीर्णं च षोडशसहस्रयोजनापरिमितम् । चतुरशीतिसहस्रयोजनमुच्छ्रितम् । उपरि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनपरिमितं विस्तारम् । एवंभूतं मेरुं वेष्टयित्वा जम्बुद्वीपो लक्षयोजनविस्तारेण तिष्ठति । लक्षयोजनविस्तीर्णो लक्षयोजनगम्भीरश्च लवणसमुद्रोऽस्ति । एतत्प्रकारेण समुद्राः द्वीपैः सह द्विगुणद्विगुणोत्तरीभूत्वा तिष्ठन्ति । अत्र जम्बुद्वीपो लक्षयोजनात्मको मेरोरुत्तरे भागे तिष्ठति । वर्षाणि त्रीणि दक्षिणभागे । पूर्वभागे वर्षमेकम् । पश्चिमभागे वर्षमेकम् । मेरुपरितो वर्षमेकम् । तेषामेकैकं वर्षं नव नव सहस्रं योजनपरिमाणेन भारत, इलावर्त्त, किंपुरुष, भद्राश्व, केतुमाल, हिरण्मय, रम्यक, हरि, कुरु इति नवखण्डा पृथिवीति प्रसिद्धा । सम्भारभूतेभ्य उदितगर्भोदितस्य गम्भीरमण्डकटाहं सृष्ट्वा भूमिपर्यन्तमशीतिलक्षषष्टिसहस्रयोजनानि च अतलवितलपातालादिसप्तकस्याधारो भूत्वा जलं स्थितम् । जलसीमाप्रदेशभूमेरुच्चता लक्षषष्टिसहस्रयोजनपरिमिता । भूमिमारभ्य ध्रुवमण्डलपर्यन्तं पञ्चदशलक्षयोजनानि । तदुपरि महर्लोकं कोटियोजनम् । तदुपरि जनलोकं योजनकोटिद्वयपरिमितम् । तदुपरि तपोलोकं अष्टकोटियोजनपरिमितम् । तदुपरि सत्यलोकं अष्टचत्वारिंशत्कोटियोजनपरिमितम् । एवं षष्टिकोटियोजनसमुन्नतम् । विस्तारः

पञ्चाशत्कोटिपरिमितः । लक्षशतद्वयपञ्चाशत्कोटियोजनसंख्यया वर्तुलाकारेण ब्रह्माण्डमेकम् ।

"एतदण्डकटाहेन
तिर्यक् चोर्ध्वमधः क्रमात् ।
कपित्थस्य यथा बीजं
सर्वतो वै समावृतम्" ॥ इति ।

सकलचेतनाधारमण्डं कपित्थस्य फलं बीजानीव प्राकार्यं समावृत्य तिष्ठति । तद्वत् सुवर्णकटाहेन पूर्वोक्तदेवासुरमानुषरूपसकलप्रपञ्चमावृत्य एतदण्डकटाहं कोटियोजनानां दलेनावृत्य स्थितं पृथिवीतत्त्वम् । दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतमिति तदावृतं पृथिवितत्त्वम् । दशकोटियोजनानां दलेनावृत्य स्थितं जलतत्त्वम् । तदम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना परिवेष्टितं तदावृतं जलतत्त्वम् । शतकोटियोजनानां दलेनावृत्य स्थितमग्नितत्त्वम् । वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेयनभसावृत इति । तदावृतं वह्नितत्त्वं सहस्रकोटि-योजनानां दलेनावृत्य स्थितम् । वायुतत्त्वं दशसहस्रकोटियोजनानां दलेनावृत्य स्थितम् । आकाशतत्त्वं भूतादिना नभसापि महता परिवेष्टितमिति, तदावृतमाकाशतत्त्वम् । शतसहस्रकोटियोजनानां दलेनावृत्य स्थितमहङ्कार-तत्त्वम् । तदहङ्कारतत्त्वं दशलक्षकोटियोजनानां दलेनावृत्य स्थितं महत्तत्त्वम् । एवं प्रकृतिविकारपृथिव्याद्यावरणसप्तकं च दशोत्तरस्यावरणानि चेति वाक्यं गृहीतम् ।

एवं प्रकृतिसङ्गस्यामलरूपस्य देहिन इत्यनादिकर्मवासनारुचिभिः प्रकृति-वशगाः सन्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीराण्यवलम्ब्य गर्भजरामरणादिक्लेशाननुभूय स्थितान् चेतनान् श्रीमन्नारायणः स्वस्य निर्हेतुकदयाकटाक्षसुधास्पर्शेन सदा-

चार्यसंश्रयणं कारयित्वा तत्परिगृहीततया "लिप्यते न स पापेन पद्मपत्र-मिवाम्भसा" इति अस्पष्टसंसारगन्धो भूत्वा सर्पमुखलग्नमण्डूकवत् कोटिद्वय-लग्नाग्निकाष्ठमध्यस्थपिपीलिकावत् संसारस्थितिमतिदुःसहां मत्वा प्राप्यदेशे सुखानुभवं कदा करिष्यामीति गमनत्वरावतोऽधिकारिणः परमपदस्य दशाकाले श्रीवैकुण्ठनाथः नित्यमुक्तानाहूय पुरशोभां कुरुतेति नियोजितवान्। तत्प्रकारेण "अलङ्कारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मन" इतिवत् श्रीरघुनायकस्य पट्टाभिषेकार्थं श्रीअयोध्या यथालङ्कृता तद्वत् सदानन्दमयं सर्वालङ्कारालङ्कृतं परं पदं माणिक्यमयस्तम्भशोभिताभरणैर्मुक्ता-दामभिर्गम्भीरपताकाभिरलङ्कृत्य धूपदीपदिव्यगन्धदिव्याञ्जनदिव्यचूर्णदिव्य-माल्यादिमङ्गलद्रव्याणि सर्वाणि सङ्गृह्य तदनन्तरमादिवाहकानाप्तवान्। ते च सुदर्शनशङ्खवर्णज्ञाननियम प्रियकार इति नामसंयुक्ताः विष्णुदूताश्च-त्वारस्ते च पूर्वस्निग्धजनवत् प्रत्यक्षं गत्वा तं गृहीत्वा गमनकाले बाह्यकरण-मन्तःकरणैः संयुक्तं कृत्वा अन्तःकरणं प्राणसंयुक्तं कृत्वा भूतसूक्ष्मविशिष्टोऽयं वासुदेवः तरुच्छायामाश्रित्य विश्रामं कृत्वा प्रयाणपाथेयं पुण्डरीकाक्षनाम-सङ्कीर्तनामृतद्वयमन्त्रमेव पाथेयं कृत्वा श्रीरङ्गराजं मार्गसहायं कृत्वा विरजातीरं तिलवृक्षं लक्ष्मीपद्मसरश्च विश्रामदेशं कृत्वा रत्नमण्डपमावा-सदेशं कृत्वा अर्चिरादिपुरुषान् सम्भाषणयोग्यान् कृत्वा प्राप्यदेशं कदा प्राप्स्या-मीति प्रीत्यतिशयेनानादिकालं स्वात्मानं विदन् कृतसंसारं नरकपुरमिव स्मृत्वा एकाक्ष्येककर्णिकादिराक्षसस्त्रीभिः सहवासं त्यक्त्वा लङ्कामध्यादुत्तीर्यागता सीतेव अयमात्मा च हृदयादुत्तीर्य "शतं चैका हृदयस्य नाड्य" इति तद्गतै-कोत्तरशतनाडीषु सुषुम्नेति नामसंयुक्तोर्ध्वनाड्या विद्यामाहात्म्येन च देवयान-स्मृत्या च प्रपन्नः हार्दपुरुषगृहीतदीपज्वालामिवानुस्मृत्य

"ओंकाररथमारुह्य मनःप्रग्रहवान्नरः।
विज्ञानं सारथिं कुर्यात्तद्विष्णोः परमं पदम्"।

इतिवत् प्रणवमिति रथमारुह्य मनसि सारथ्ये कुर्वाणे सति गमनकाले द्रष्टुमशक्यादित्यमण्डलस्य एकः सूर्यवद् भेदनं कृत्वा अमृतात्मकचन्द्रसमीपे गत्वा तेन सत्कृतो भूत्वा स्थूलशरीरं विहाय सूक्ष्मशरीरमवलम्ब्य गमनसमय आदिवाहको भूत्वा चतुर्दिक्षु परिवेष्टनं कृत्वा आगमनसमये अर्चिरहः शुक्लपक्षः षण्मासाश्च संवत्सरो वायुः भास्करचन्द्रम-सवह्निविद्युदु(द?)कानीन्द्रं प्रजानां पतिमिति एतल्लोकाधिदेवताः सत्कृत्य स्वसीमास्वप्रदेशपर्यन्तं सह प्रस्थितः। एतत्प्रकारेण गत्वा ब्रह्माण्डं च तदावृतं पृथिव्यादिमहत्तत्त्वानि भित्त्वा गमनकाले एकः मार्गोऽस्ति। तमुल्लङ्घ्य तदुपरि गमनकाले महासमुद्रास्त्रयः सन्ति। तानुल्लङ्घ्य तदुपरि गमनसमये पुण्यतीर्थो नद्यस्ति। तां नदीमुल्लङ्घ्य कियद्दूरं गमनकाले गते सति एको मोक्ष इति मार्गोऽस्ति तत्पूर्वोक्तमार्गेभ्यः शतगुणमधिको भूत्वा स्थितः। तमुल्लङ्घ्य कोटियोजनमुपरिगते सति पुण्यवृक्षसमाकीर्णो भूत्वाऽतिमनोहरो भूत्वा एकाश्रमभूम्यां भगवत्सङ्कीर्तनघोषः स्थितः। तदाश्रमं प्रविश्यानेक-योजने गते सति विष्णुलोकोऽस्ति। स विष्णुलोकः पूर्वोक्तसमस्तलोकेभ्यः सहस्रगुणितो भूत्वा स्थितः। स च अत्याश्चर्योऽत्युन्नतोऽतिशोभनोऽतिविचित्र-नित्यनिरतिशयसुखार्हो भूत्वा नानारत्नखचितमाणिक्यमयस्तम्भशोभितहेम-प्रासादादिभिः प्रज्वलितो भूत्वा विभवैरुपवनैरलङ्कृतो भूत्वा चतुर्द्वारसमेतो भूत्वा स्थितः। तद्द्वाराणां नामानि, आत्मसमष्टिः, प्रकृतिसमष्टिः, कैवल्य-समष्टिः, धर्मसमष्टिश्च। तत्पुरःस्थितिरूपेण स्थिताः अत्र मूलप्रकृतिविचयं कृत्वा स्थितवान्। एवंप्रकारेण महाशक्तियुक्तमूलप्रकृतेरुच्छ्वासनिश्वासयोः काले ब्रह्मणः प्रलयं सृष्टिश्च भवति।

बोद्धा बोधमया सच्चासच्चेदं विश्वबुद्‌बुदम् ।
उदिता वा प्रलीना वा अविकाराय कल्पते ।।

इत्युक्ततयैतन्मूलप्रकृतिमाहात्म्यम् । एवं महासत्त्वयुक्तायाः मूलप्रकृतेः दिव्यतेज इत्यावर्तनं जाग्रत्तया उल्लङ्घ्य तल्लोकं त्यक्त्वा अर्चिरादिमार्गे कोटित्रययोजनानि गते सति पूर्वं स्वयं संसारे स्थितिसमये गमनमार्गे चान्धकारावृतो भूत्वा छायोदकेन रहितो भूत्वा 'भीतोऽस्म्यहं महादेव श्रुत्वा मार्गस्य विस्तर'मितिवत् श्रवणमात्रेणातिभीतियुक्तो क्रूरमार्गे यमभटानां पाशबन्धनैः पुत्रदारादिपाशबन्धबद्धो भूत्वा यमदूतैर्गृहीतो भूत्वा अधोमुखं कृत्वाकृष्य गमनसमये श्वानः जानुजङ्घामांसानि खादन्ति । शक्तिसंयुतामरसायकशूलमुद्‌गराद्यायुधैस्ताडयन्ति । व्याघ्रकङ्ककाकराक्षसमुखानामाहारो भूत्वा सर्वाङ्गरक्तयूपधारासंयुक्ते सति क्षुत्तृष्णातिशयेन यमदूतानन्नपानादिकं याचमाने सति ते निर्दयाः सन्तो नासिकां मुखमोष्ठं दन्तान् छित्वा हस्तपादयोर्भङ्गं कृत्वा सम्यग्बद्ध्वा गात्रशोषणं कृत्वा गृहीतः गतसमये दुःखं निर्वृत्य सुखोत्तरमार्गे तत्तल्लोकाभिरामाभिः सर्वाभिः आगत्य तैरर्पितान् वित्तानुचितान् अङ्गीकृत्यातित्वरया गत्वा शब्दस्पर्शादिसिंहव्याघ्रानां मुखानुल्लङ्घ्य संसारमिति महाकुञ्जरमुत्तीर्य तापत्रयमिति काराग्निसंयुक्ततापनिवृत्यर्थं ततस्तु विरजातीरप्रदेशं संगच्छति । गत्वा ततो विरजां, विमुञ्चति तनुं सूक्ष्मम् । ततो "मानवस्पर्शक्षालितवासना सुकृतिनो गच्छन्ति विष्णोः पद"मितिवत् विरजामृतप्रवाहे स्नानं कृत्वा तन्नदीतरणं मनोवेगेन कृत्वा,

"प्रणवो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्" ।।

इतिवत् विरजानदीमुत्तीर्य अश्वत्थवृक्षच्छायायां स्थितानाममानवानां श्रीहस्तस्पर्शात् सूक्ष्मशरीरं विसृज्य सूर्यकोटिरेककाले उदयान्वितो यथा, दिव्यशरीर-

मवलम्ब्य चतुर्भुजो भूत्वा शङ्खचक्रगदाद्यनेकदिव्यायुधानि धृत्वा गर्भजन्मजरा-मरणादिदुःखानि क्षुत्पिपासाहङ्कारममकारदारिद्र्याशासूयारागद्वेषानादिकर्म-वासनादिरुचिं त्यक्त्वा भयरहितो भूत्वा लावण्ययौवनसौकुमार्यादिकल्याण-गुणगणाकरः शुद्धसत्त्वात्मकभगवदनुभवैकपरिकरविग्रहयुक्तः सन् कृतार्थो भूत्वा अमानवानां प्रदक्षिणं कृत्वा तेषामनुज्ञया तदुपरि लक्षयोजनानि गते सति एको महार्जुनवृक्षः षष्टिसहस्रयोजनविस्तीर्णः, लक्षयोजनोन्नतः। तस्य वृक्षस्य मूले चतुर्भुजं महातेजसं नीलमेघनिभप्रभं देवमनन्तं दृष्ट्वा दिव्यदेहं शुभावहं, एवं प्रभावसंयुक्तान् देवमानवान् संदृश्य तेषामनुज्ञया तदुपरि पञ्चाशद्योजनानि गते सति एका सर्वतीर्थेति नद्यस्ति। सा नदी शतयोजनविस्तीर्णप्रवाहा। तन्नदीतीरे सिद्धसार इत्येको वृक्षोऽस्ति। तस्य विस्तारः— सहस्रद्वययोजनानि उन्नतिः, षठिसहस्रयोजनानि विस्तीर्णः। तस्य वृक्षस्य मूले विष्णुमानवा इति दिव्यपुरुषाः सन्ति। तेषां प्रणामादिकं कृत्वा प्रदक्षिणमागत्य तेषामनुज्ञया तदुपरि षष्टिशतयोजनानि गते सति एका नदी शतयोजनविस्तारेण प्राकृतजलं वहतीति तामुत्तीर्य विशिष्टवेषे सति स एव सन् स्वयं यथा न प्रकाशते तथावस्थितिः तन्नदीस्नानेन भगवदैक्यज्ञानं च। दिव्यतेजसा एको मूर्तिमान् भूत्वा स्थितः। तद्दर्शनं कृत्वा तदुपरि शतयोजनानि गते सति एकलक्षविंशतियोजनानां विस्तारेण लक्ष्मीपद्मसर इत्येका पुष्करिण्यस्ति। तत्पुष्करिणीतटे लक्षयोजनोन्नतः पञ्चाशद्योजन-विस्तीर्णस्तिलवृक्षोऽस्ति। तस्य वृक्षस्य सम्बन्धेन तिलपुष्करिणीति प्रसिद्धिः। तत्पुष्करिणीसमीपं गत्वा स्नानं कृत्वा स्नानादनन्तरं निरतिशयसुखरूपनिरवद्यः सन् ज्ञानानन्दामलस्वरूपभगवद्गुणानुसन्धानमेव धारकपोषकभोग्यं कृत्वा स्थितिः। तदवस्थः सन् तिलवृक्षच्छायावस्थानसमये श्रीवैकुण्ठदिव्यपरिसर-वर्तिनः आनेतुमागताः अनेकप्रकारदिव्याभरणविभूषिताः दिव्यस्त्रियः,

नवरत्नखचितहेमदण्डचामराणि गृहीत्वागताः शतसंख्याः। नवरत्नकीलित-हेमदण्डचामराणि गृहीत्वागताः स्त्रियः शतम्। नवरत्नखचितहेमदण्डसंयुक्त-व्यजनहस्ताः शतं स्त्रियः। सर्वाभरणभूषिता नर्त्तक्यः शतमागताः। कनकदीपान् गृहीत्वागताः स्त्रियः शतम्। मङ्गलाशासनपरा भूत्वा स्त्रियः शतम्। स्तुतिपशः स्त्रियः शतम्। लावण्ययौवनविलासपरिपूर्णा भूत्वा दिव्याम्बराणि धृत्वा वस्त्रव्यजनसंयुक्ताः स्त्रियः शतम्। दिव्यविचित्रनाना-पुष्पसंयुक्ताः स्त्रियः शतम्। पूर्णकुम्भदिव्यमाल्यश्रीचूर्णलाजादिमङ्गलद्रव्याणि गृहीत्वागताः स्त्रियः पञ्च, शतानि। देवदुंदुभ्यादिदिव्यानि वाद्यानि वादयि-त्वागताः स्त्रियः शतम्। दिव्यगानसङ्कीर्तनवत्यः स्त्रियः शतम्। घण्टा-सहितपताका गृहीत्वा शतमागताः। दिव्यमाल्यादिधारणं कृत्वा अलङ्कार-समूहैरागताः स्त्रियो दशसहस्राणि। पुष्पवृष्टिकारिण्यः सहस्रम्। सामगानघोषं दिव्यप्रबन्धघोषं च कृत्वागता दिव्यपुरुषाः दशसहस्राणि। नवरत्नखचित-माणिक्यस्तम्भशोभितं मुक्तादामकिङ्किणीरणरणत्कारयुक्तं पताकासहितं दिव्य-विमानं गृहीत्वा गरुडस्यागमनसमये तं परिवेष्ट्य दिव्यविमानानि दशसह-स्राणि। महालक्ष्म्या निजमूलपरिकरदिव्यस्त्रीशतमागत्य तिलवृक्षपुष्क-रिणीतटस्थवृक्षमूले सकलतापरहितो भूत्वा स्थितं मुक्तात्मानम् अनादिकाल-संसाररोगभुक्तो भूत्वा तन्निवर्तितपुत्रं (?) आरोग्यस्नानं कारयन्त्यो यथा मातर-स्तद्वत् मुक्तात्मानमभिषिच्य दिव्याम्बराणि परिधाय दिव्यभूषणैरलङ्कृत्य दिव्यमाल्यान्यवधृत्य दिव्याञ्जनदिव्यचूर्णैरलङ्कृत्य कैङ्कर्यपट्टाभिषेकं कृत्वा कर्पूरारतिं समर्प्य पुष्पकोपर्यारोप्य समुद्रघोषवत् वाद्यध्वनिं कृत्वा सामगान-दिव्यप्रबन्धानुसन्धानकरणकाले आशानिवृत्तो भूत्वा सर्वेन्द्रियाणि जित्वा अण्डाद्यावरणानि भित्वा अनन्तलोकानुल्लङ्घ्यागतो महाशूर इति सर्वैरुच्चैः स्तूयमानः सन् श्रीवैकुण्ठसमीपं गत्वा तत्समये अत्युज्ज्वलगोपुराणि हेममय-नवरत्नखचितरूपश्रीप्राकारश्चातिमनोहरोऽत्युन्नतोऽवाङ्मनसगोचरो विविधा

विचित्रसंयुक्तप्राकारनिबद्धा घण्डाश्च पताकाश्च आत्मानं उद्दिश्यप्राप्यदेशोऽयमे-वागच्छ आगच्छेति हस्तान् प्रसार्याह्वानवन्तो नृत्यन्ति ।

इरुप्पडुवैकुण्ठं तद्गोपुरद्वारं प्रविश्य "वैकुण्ठदिव्यनगराय नमः" इति प्रणामं समर्प्य द्वारे स्थिताः मुडितुडवान्नर इति दिव्यपुरुषाः सन्ति, तान् प्रति नमस्कृत्यागते सति अनेकलक्षप्राकाराश्चोद्यानानि वनानि च माणिक्य-मरकततोरणानि मुक्तामयमण्डपानि वीरसिंहासनानि केलिमण्डपसहिताः वीथीः प्रविश्य कोटियोजनगमनानन्तरं महाप्राकार इति, एकरूपमिति प्राकारश्च तिरुक्कुडचंड इति एकः प्राकारश्च, वैजयन्तीत्येकः प्राकारः, त्रिविक्रममित्येकः प्राकारः, पुष्यराग इत्येकः प्राकारः, एकः प्रवालप्राकारः, नवरत्नखचित एकः प्राकारः, इन्द्रनीलमाणिक्यप्राकाराश्च, मौक्तिकप्राकारश्च, मलयानिलप्राकारश्च, चक्रप्राकारः, क्षीराब्धिः इत्येकः प्राकारः, एको माणिक्यप्राकारः, अनन्त इत्येकः प्राकारः इत्यादि शतसहस्रावरणानीति श्रुत्युक्तप्रकारेणात्युन्नताः गोपुरद्वारादिषु स्थिताः ।

प्राकारे अनेकतलद्वारेषु स्थितानां पुरुषाणां नामानि तपोधना इति तीर्थपुरनिरता इति च तिरुमालडिपार्वल इति च मधुविरुधुनामुडिमाधयुतमर इति च गोविन्दताण्डवर इति श्रीवैकुण्ठदास इति च जयमुडिमान् इति च तत्त्वयडिनविलयु इति वेदं च पुरारीति च शङ्खनिधिपद्मनिधिरिति च मकरिताण्डवरिति च मुडितोंड इति च अवहृतोंड इति च नवमणिमुडिमाधयु इति च तलश्रीद्वारेषु सन्तः, भूतभविष्यद्वर्तमान ईश्वरश्च लीलाकारणविनोद-सृष्टिस्थितिसंहारान् ज्ञात्वा, सर्वज्ञा भूत्वा तिष्ठन्ति । तान् नमस्कृत्य वीथीः प्रविश्य अनेककोटियोजनगतसमये विविधविचित्रवस्त्रालङ्कारान् मुक्तामयरङ्ग-वल्लीकनकविचित्रपात्राणि च पूर्णकुम्भाश्च नवरत्नखचितहेमपात्रेषु मङ्गलारतिं

संस्थाप्य स्वस्वगृहद्वारप्रवेशसमये आरात्रिकं कृत्वा आशिषः कृत्वा हस्तान् प्रसार्य स्तोत्राणि कुर्वन्ति । केचित् नृत्यन्ति । केचन गायन्ति । सन्तोषातिशयेन निर्विकारा भूत्वा सन्ति केचन । अस्मिन् समये विष्वक्सेनादिनित्यवर्गाश्च सर्वे स्वात्मगृहान् प्रतिगृहीत्वा गत्वा दिव्यसिंहासने संस्थाप्य निम्नस्थाने स्थित्वा नवरत्नखचितपात्रं निधाय कनककलशैर्वासितोदकमादाय स्वभार्या-सहिताः पादप्रक्षालनं कृत्वा प्रोक्षणं कृत्वा पूजनं च कृत्वा दिव्यगन्धानुलेपनदिव्य-माल्यादिभिरलंकृत्य धूपदीपमधुपर्कनैवेद्यताम्बूलाद्युपचारान् कृत्वा कर्पूरारतिं कृत्वा व्यजनं समर्प्य तत्तीर्थं स्वीकृत्य अस्मद्देशस्यैकनायकरत्नं लब्धमिति स्वस्वभार्यां प्रति उक्त्वा उपलालनं कृत्वा प्रोक्षिते सति गत्वा मणिमण्डपसमीपं गत्वा पुष्पकादवतीर्य "आनन्दमयाय दिव्यरत्नमण्डपाय नमः" इति दण्डं समर्प्य स्थिताः ।

मणिमण्डपप्राकारः किंविशिष्ट इति चेत्, देदीप्यमानमाणिक्यस्तम्भाः अनेककोटयः विविधविचित्रशिल्पयुक्ताः वज्रवैडूर्यसोपानपङ्क्तियुक्ताः । अनेककेलीमण्डपानि च । कमलकल्हारनीरजादिपुष्पयुक्तसरांसि च । वीर-सिंहासनानि च । कल्पवृक्षादितरुसमूहयुक्तश्रृङ्गारपुष्पवनानि च । तद्वनेषु स्थितानां शुकपिकादिपक्षिसंघानां मृदुमधुरालापानन्दकरं भूत्वा अतिमनोहरं भूत्वा दिव्यतेजोरूपं भूत्वा पञ्चोपनिषन्मयं भूत्वा अतिसुखावहमवाङ्मन-सगोचरं सकलसम्पत्समृद्धं भूत्वा अनन्तकोटिब्रह्माण्डेषु स्थिता आत्मकोटयः एककोणस्यापि न पूरणक्षमविशालतासंयुक्ताः । एवंभूतं सनत्कुमारसनक-सनन्दनादिपरमयोगीश्वराणां च ब्रह्मेन्द्रादिदेवतानां च ध्यातुमत्यन्तदूरमितिवत् स्मरणस्य गोचरं भूत्वा स्थितं "तद्विष्णोः परमं पद"मिति च "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति "ते ह नाकं महिमान" इति "जगदा-दिरनादिस्त्वं जगदीशं च ईश्वर"मिति वैकुण्ठभोगनायकस्थितमणिमण्डपमध्ये

स्थितमेककारणयोगपद्ममस्ति। तत्पद्मस्य ज्ञानबलैश्वर्यशक्तीति चतुष्टयान्दोलनविज्वरा (?) भूत्वा सन्ति। तद्गुणानामुपरि विमला उत्कर्षणी ज्ञानं क्रिया योगा प्रभ्वी सत्या अनुग्रहा ईशाना एता नव शक्तयश्चामराणि गृहीत्वा तिष्ठन्ति। अनुग्रहे लक्ष्मीसमाना अष्ट महिष्यस्तिष्ठन्ति। तन्मध्ये कर्णिकायामनन्तानेकचन्द्रसविग्रहवत् शैत्यसंयुक्तशरीरा भूत्वा कल्याणगुणनामाश्रयतया सर्वविधकैङ्कर्येषु चाधिकृता सन्तः। कैङ्कर्याणामुत्तमपङ्क्तिवत् स्थितः अनपायानन्त इति च शेष इति नामान्यवलम्ब्य भगवदनुभवप्रवाहप्रकाशार्थं सहस्रवदनानि द्विसहस्रजिह्वासंयुक्तः सन् नानामिलितपरिमलसौरभेन श्रमहरो भूत्वा सुखतरो भूत्वा अतिमनोहरो भूत्वा मन्दानिलसेव्यो भूत्वा अतिशोभितोऽत्युन्नतोऽनुपमो भूत्वा स्थितः शेषोऽहिः स्वशरीरं त्रिवलयवलितं कृत्वा स्थितः। सिंहासनं च द्वात्रिंशल्लक्षयोजनदीर्घं च दशलक्षयोजनोन्नतं च। विंशतिलक्षयोजनविशालतासहितो भूत्वा एककाले सहस्रसूर्योदयवत् सहस्रफणमणिज्योतिर्मण्डलमध्यस्थितशय्योपरि सकलजगदुदयस्थितिसंहाराणां कारणं भूत्वा अवाप्तसमाप्तकामो भूत्वा श्रियः पतिर्भूत्वा श्रीपुण्डरीकाक्षो भूत्वा श्रीकौस्तुभादिदिव्यभूषणभूषितो भूत्वा शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गाद्यसंख्येयदिव्यायुधधरो भूत्वा आश्रितवत्सलो भूत्वा कारुण्यनिधिर्भूत्वा स्थितः दिव्यज्योतिर्मयः।

श्रीवैकुण्ठनायकस्य वामभागे अपरिमितदिव्यसौन्दर्यसौकुमार्यसौशील्यादिदिव्यकल्याणगुणसमृद्धा भूत्वा बाल्ययौवनमध्यस्था भूत्वा दिव्याम्बरदिव्यगन्धानुलेपनदिव्यमाल्याद्यलङ्कृता भूत्वा स्थिता महालक्ष्मीश्च। दक्षिणपार्श्वे तस्याः प्रतिबिम्बरूपे क्षमादिगुणैर्लक्ष्मीमतिशयित्वा दक्षिणे पार्श्वे भूनीले स्थिते। लक्ष्म्याः भूनीलयोर्मध्ये वामपादं कुञ्चयित्वा दक्षिणपादं प्रसार्य भोगासने स्थिते सति श्रीअनन्तपार्श्वस्थमुखारविन्दे दिव्यगन्धमास्वादयन्

अनन्तस्यापि सर्वेश्वरस्य मुखचन्द्रमण्डलामृतधारा एव स्वस्य धारकपोषक-भोग्यरूपानङ्गीकृत्य सौरभ्यादिकल्याणनिधिर्भूत्वा स्थितः परमपदनायको मुक्तात्मानमानेतुम्। विष्वक्सेनादिनित्यवर्गश्च, चण्डःप्रचण्डश्च भद्रः सुभद्रश्च, जयो विजयश्च, धाता विधाता च, कुमुदः कुमुदाक्षश्च, शङ्कुकर्णो सर्वनेत्रश्च, पुण्डरीको वामनश्च, सुमुखश्च प्रतिष्ठितश्चेति अष्टदिक्पालकाश्च रक्षका अन्तरङ्गपरिकरदिव्याप्सरसश्च। मङ्गलद्रव्याणि गृहीत्वा निर्मानमण्डपस्थं ब्रा स्थितं मुक्तमूर्तिं समर्पयित्वा अनेकविधिपूर्वकलालनं कृत्वा तं गृहीत्वा ईश्वरस्य निकटे संस्थापनानन्तरं दिव्यज्ञानप्रसादलब्धो भूत्वा "समस्तपरिवाराय श्रीमन्नारायणाय नमः" इति दण्डप्रणामं समर्प्य हर्षपरवशानन्दनिर्भरो भूत्वा पुनः पुनः दण्डवत्प्रणामं समर्प्य अतिप्रीत्या गत्वा पादपीठे पादं निवेश्य स यदि दिव्यसिंहासनारोहणकाले समीपं दृष्ट्वा "अवाक्येनादर"इतिवत् आकारं त्यक्त्वा चन्द्रोदयदर्शितसमुद्रवद् विकृतो भूत्वा स्वात्मानं विहायानन्त-कालभोग्यदुःखं सर्वं निवर्तयितुं "अङ्के भरतमारोप्ये"तिवत् श्रीभरतमक्रूरमिवा लिङ्गनं कृत्वा प्रीत्यतिशयेन कोऽसि त्वमिति पृच्छति सति अहं ब्रह्मास्मीत्यहं महाराजकुमार इत्युक्ते, अनन्तरमेतत्पर्यन्तं किं कृतवानित्युक्ते शब्दादिभोगमेव कालक्षेपमिति स्थितः। तद्भोगफलेन किं दृष्टमित्युक्ते, स्वामिन्! निर्हेतु-कदयोत्तीर्णोऽस्मीत्युक्तम्। उत्तीर्य पुनः किं करिष्यसीत्युक्ते तव जायमान-कृपाकटाक्षतया अभिमुखोऽस्मीत्युक्तम्। तदुपरि किं करिष्यसीत्युक्ते तत्र सेवाङ्गीकृता इत्युक्ते वस्तुतस्तु "आचार्यः स हरिः साक्षाद् गुरुरूपी न संशयः" इतिवत् त्वमेव सदाचार्यो भूत्वा आश्रयणयुक्तं कृत्वा इदं दर्शयित्वा त्वयैवाङ्गी-कृत इत्युक्तमिति वचनानन्तरं ईश्वरोऽपि मम सृष्टिव्यापारः सकलो जात इति प्रीतो भूत्वा, त्वं नरकानुभवं कृत्वा दुःखितो भूत्वा स्थितसमये

अहमागत्य मुखदर्शनमात्रमपि न कृतं इन्द्रियपरवशो भूत्वा महाक्लेशादित्युपलालित्य "प्रगाढस्य यथा लाभः" इतिवत् मनोलभ्यं लब्धं तवागमनेनायं देशः सनाथो जातः, अस्य स्थानस्य एकं नायकरत्नं लब्धमिति देशान्तरगतो भूत्वा "गन्तुं पुत्रं पितावद् उपलालित"वत्(?) कृपां कृत्वा अतिव्यामोहं कृत्वा महालक्ष्मीहस्ते दत्तं, "कंसवधानन्तरं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा देवकी"वत् स्तन्यमुद्बोध्य सर्वाङ्गमभिषिच्य उद्धृत्यानेकचिह्नैरुपलालनानन्तरं कृतार्थो भूत्वा महालक्ष्मीदयया सर्वविधकैङ्कर्यं च कुर्विति नियोगकरणानन्तरं पर्यङ्कादुत्तीर्य अभिमुखो भूत्वा दिव्यसौन्दर्यमनुभूय लावण्यप्रवाहस्य सम्मुखे स्थातुमशक्यतया षष्ठभागं प्रत्यागत्य अपराङ्गसौन्दर्यं सर्वमनुभूय पुर्वाङ्गादनवधिकाद् अपराङ्गकलहमितिवत् पुनः सम्मुखे प्रत्यागतः सौन्दर्यतरङ्गेण तद्वशीकृतवृत्तिर्भूत्वा अञ्जलिं गृहीत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा नमस्कृत्य विस्मितहृदयो भूत्वा तत्परो भूत्वा हो हो अहो उहा अहमन्नमहमन्नमिति आनन्दपरवशो भूत्वा स्थितसमये श्रीवैकुण्ठनायकश्च स्वस्य कृपाकटाक्षवीक्षणैरीषत् स्मितपूर्वकं स्निग्धगम्भीरमाधुर्यश्रीसूक्तैः समीपमाहूय स्वस्य श्रीपादकमलेन तस्य उत्तमाङ्गमलङ्कृत्य नित्यकैंकर्यनियोगमवधारितवान् । महाप्रसादतया सर्वकालसर्वदेशसर्वावस्थास्वपि सर्वविधकैंकर्यं कुर्वन् कृतार्थो भूत्वा तिष्ठतीति ।

इत्यर्चिरादिमार्गवैभवं सम्पूर्णम्

PART - B

Vol. XXII Part - II

Trivandrum Sanskrit Series No. 247

General Editor:
Dr. K. Raghavan Pillai
Director and Professor of Sanskrit

KRTYARATNAVALI

OF
RAMACHANDRA

Edited by
S. Muralidharan Nayar

Published by
THE ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
AND
MANUSCRIPTS LIBRARY
KARIAVATTOM, TRIVANDRUM.
1154/1978

Sanskrit:

Kṛtyaratnāvali of Ramachandra

Edited by:

S. Muralidharan Nayar

Published by:

Dr. K. Raghavan Pillai

Director and Professor of Sanskrit

General editor, Trivandrum Sanskrit Series

ORI Mss. Library

University of Kerala

Kariavattom, Trivandrum

Published in December 1978

No. of Copies: 250

Price Rs. 12/-

Printed at Vijnanabhvan Printers,

Manacaud, Trivandrum-9

अनन्तशयनग्रन्थावलिः — २४७

सर्वप्रसाधकः डाक्टर्. के. राघवन् पिळ्ळ

पौरस्त्यभाषागवेषणहस्तलिखितग्रन्थप्रसाधनकार्यालयः

केरलविश्वविद्यालयः

कृत्यरत्नावली

रामचन्द्रविरचिता

प्रसाधकः

एस्. मुरलीधरन् नायर्

११५४/१९७८

अनन्तशयने विज्ञानभवनमुद्रणालये मुद्रिता

CONTENS

PREFACE

We are now issuing the Kṛtyaratāvali, a work on Dharmasâstra composed by Rāmacandra in 1649 A. D, as number 24, in the Trivandrum Sanskrit Series.

The task of preparing an edition of the work from four paper manuscripts in our possession, was entrusted to Shri. S. Muralidharan Nayar Assistant Research Officer of this Institute. It is hoped that this lucid work will be an addition to the world of Sanskrit literature, and that the Scholars of Dharmaśastra will appreciate it as an authoritative source-of old as well as modern festivals, rituals and the religious observances of India.

ORI and MSS. Library

1-12-78.

Dr. K. Ragavan Pillai

Director and Professor of Sanskrit,

General Editor, Trivandrum Sanskrit Series.

INTRODUCTION

Kṛtyaratnāvali is the 247th number of the renowned Trivandrum Sanskrit Series, we publish with the object of bringing out the profound knowledge of our ancient writers lying hidden in the old manuscripts, of which a sizeable number is deposited in this institution. This work is included in the list of works on Dharmaśāstra, in the *History of Darmaśasra written by P. V. Kane. Through this, the author Rāmacandra exposes and explains tithikṛtyas (Religious observances to be conducted according to lunar days) beginning from the first day of the caitra month to the end of phālguna. He also mentions some of the kṛtyas, which have to be done in the Malamāsas, in the last three pages of the work. Malamāsa, is an intercalary month, in which religious ceremonies are not performed. But Sahasrāmśupùja (sun worship) is very important in this month.

Rāmacandra, author of this work, was a versatile genius, who had a very deep knowledge in all branches of sanskrit literature, especially in Purànas, smṛtis and Dharmaśàstras.

Dharmaśāstra - its source:

Vedas are the sources of Dhrmaśāstra. Goutama in his Dharmasūtra says - "Veda is the sources of Dharma and the tradition and the practice of those that know it"[1]. Āpastamba says - "The authority for the Dharma is the agreement of those that know the Dharma and the Vedas"[2], Manu puts down five different

*. History of Dhrmaśàstra. Vol. I. Page. 536

sources of Dharma[3] - (1) The whole Veda is the main source of Dharma (2) the tradition; (3) the practice of those who know it; (4) the customs of Virtuous men; and (5) self satisfaction.[4] Yájñavalkya explains:— Revelation, tradition, the customs of goodmen, what is agreeable to one's self and desire born of due deliberation are the recognised source of Dharma[5]. Authors of Dharmaśàstra quote passages from Vedas in support of the rules laid down by them in their works. We can see vedic quotation in almost all works on Dharmaśàstra. This also strengthens the above fact.

Kṛtyaratnāvali — A study:

Is is already noted that Kṛtyaratānavli is a work on Dharamaśātra. There are numerous works written by many authors on this subject. As to the method adopted by the author, it is of a peculiar nature. It is a prose work with verses interspersed in large numbers. Citations and quotations from different Purâṇas, Smṛtis, Itihasas and other works on Dharmaśâstra are abdundantly added. Authors and works are quoted to persent their views as also to refute their opinions. A detailed study of rituals, religious observances and festivals is conducted, considering all aspects of the concerned item. The prose is very simple but it is as effective as in any first class work of Sanskrit literature on śâstras.

Contents:

Kṛtyaratnävali begins with the author's introduction of himself as Ràmacandra, son of Bhaṭṭaviddala[6]. Kṛtyas (rituals, religious bservanc es etc) are explained from the first day(Pratipad)of the dark half of Kṛṣ ṇapakṣa) of the Caitra month to the end of Phālguna month. In addition

to this, Kṛtyas connected with Mahālayas, Śivarātri, Mahānavami and Malamāsa are also defined in detail on separate topics. As Kṛtyas are explained on the basis of tithis (lunar days) it is clear that the author has accepted lunar months (Cāndramāsa) for his narration, from among the four kinds of months famous in Astrology. They are Soura, Sāvana, Chāndra and Nakṣatra[6]. Astrology has a prominent place in fixing up of auspicious time and date of the Kṛtyas. It is the conception not only of the ancients but also of the man of the present world that if he takes a holy dip in the Ganga in an auspicious time, it will surely wash out his sins and will bring him relief from deadly diseases and mental uneasiness. This is what Padmapurāṇa says:—

चौत्रे मासि महाबाहो! पुण्या प्रतिपदा परा।
तस्यां यः श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ॥
न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाधयो व्याधयो नृप !
भवन्ति कुरुशार्दूल ! तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥

Hence it is clear that the time of an observance or ritual is as valid as the observance or ritual by itself. Vratas, Śráddhas, Homas or Pûjas are directed to be undertaken in the prescribed time and also in the prescribed manner. Even from the Vedic period festivals, rituals and other observances were performed in accordance with the position of various heavenly bodies by utilising the knowledge of astronomy. Thus solar and lunar months became widely accepted from the olden days. Some festivals are performed on the basis of seasons also. The following chart shows the seasons, months with their counterparts in English.

Vasanta	Caitra	March, April
	Vaiśākha	April, May
Grīṣma	Jyeṣṭḥa	May, June
	Āṣāḍḥā	June, July
Śarad	Āśvina	Semptember, October
	Kārtika	October, November
Hemanta	Mārgaśīrsa	November, December
	Pauṣa	December, January
Śiśira	Māgha	January, February
	Phālguna	February, March

Lunar days are called tithis and solar days are called vāras. Vāras are named after the planets - Sun, Moon, Mars, Mercury, Jupitor, Venus and Saturn.

In Kṛtyaratnāvali a large number of vrtas, rituals and other observancs has been explained with details of time and practice. Short notes on some of them are given below:—

1. Anaṅgavrata — This Vrata ts to be observed on the 13th of the bright half of the Caitra month An idol of Madanais to be made of Sandal and worshipped. This may bring one propsperity along with sons and grandsons.

2. Anatavrata — This is to be observed on the 14th of the bright half of the Bhādrapada month.

3. Amuktābharaṇavrata — This also is to be observed in the Bhâdrapada month. 7th of the bright half of the above month is the auspecious time for it .

4. Aśūnyaśayanavrata — It is observed on the 2nd day of the dark half of each of the four months —śrávaṇa, Bhádrapada, Āśvina and Kârtika[7]. It is included in the Candrodayavratas — i.e. the Vratas, which are performed during the time of moon rise.

5. Upâṅgalalitāvrata — This vrata is very famous in South India and is observed on the 5th of the bright half of the Āśvina month. One who undertakes this vrata, has to clear his teeth with sticks and to take bath in a river or a lake.[8] Then he has to make a beautiful dais on which a golden idol of the goddess is to be consecrated and worshipped[9]. It may give a man knowledge, health, happiness and cows, to a woman a long married life, and to a girl a good husband[10].

6. Kārtikavrata - It is intended to get relief from the sins committed in the past seven births and to get issues in all generations[11]. Mahāviṣṇu is the deity to be worshipped in this vrata. Jāgaraṇam (waking during night) Dānam (Charitable giving) etc also have to be done during this Vrata.

7. Kokilāvrata - It is exclusively undertaken by women. It starts on the fullmoon day of Āśvina and continues to the end of śrāvaṇa.[12] The women should observe brahmacarya and take food only in the night. Floor alone should be used for bed[13].

8. Kojāgaratvratā Fullmoon day is the auspicious time for this vrata. It is called Kaumudi. Lakṣmi and Indra mounted on Irăvata are the deities to be worshipped. Dice is to be played in the company of charming women without sleeping in the night[14],. One who keeps awake and plays dice in the night is the blessed andGoddess Lakṣmi will make him wealthy[15]. Playing dice with only drinking coconut water is said to be highly rewarding.

9 Govatsadvādaśīvrata - Twelth of the dark half of Kārtika is the time to undertake this vrata. Rice with blackgram is the only food permitted and that also only in the night. Cow, having a calf of the same colour is to be worshipped with sandal, flowers and so on, and mantras should be chanted with devotion. One who observes this vrata, will fulfil all the ambitions.

10 Gaurīvrata - It is being conducted on the 4th of the bright half of Jyeṣṭha, because Uma is said to born on that day[16]. Giving gifts, dancing, singing, condcting Homa, etc. are the main characterstics of this vrata.

11 Cāturmāsyavrata - This vrata begins on the 11th of the bright half of the Āśvina month and ends on the 12th of the dark half of Kārtika[17]. During these four months, the one who performs the vow has to worship Viṣṇu with a vow that he would do it with utmost devotion and without any interruption which might cause even death to him. Oil, molosses, fruites, pan, vegetable leaves etc. are to be avoided. By doing so he would become, handsome, sweet voiced, wise and so on. If one takes ghee, curd and butter along with food with devotion to cow, one will be the owner of many cows[18]. This vrata may bring many achievements to one, who undertakes it with devotion to Nārāyaṇa.

12 Candraśaṣṭhivrata—The 6th of the dark half of the Bhādrapada month is the time for undertaking the Candraśaṭhīvrata[19].

13 Cāndrāyaṇavrata— From the beginning to the end of the full moon day in the Māgha month, is the period of Cāndráynavrata, During this vrata, brâhmaṇa should eat roots. If he does not do so he is to go to hell. Kṣatruya Vaiśya and śūdra will also be the same[20]. Generally roots should not be used with liquor.

Janmāṣṭamīvrats (Kṛṣṇāṣṭmi) - The 8th day oı the dark half of the Srävana month is Janmāṣtami. If it is calcuiated by Pūrṇimāntamāsa (Púrṅima - Fullmoon day) it is the 8th day of the dark half of the Bhā-drapada month. Though these and other calculations may differ, the time is the midnight when the moon rises above in the sky. Puja is to be performed in this time every year. This Vrata is very important because this may fulfil all wishes[21].

During Kṛanāśtamīvrata, fasting is considered highly beneficial. It is said, that if one takes food during this time, it is sure that he partakes the sins that have accumulated in the three worlds[22].

Tiladvādaśīvrata -The time of this vrata is the 12th of the dark half of Māgha. It is said that Yama had produced tilas (gingily) on that day after doing a severe penance[23]. Hari is the deity to be worshipped on that day, using tila for homa, dāna, dípa, etc.

Dadhivrata-This vrata is a part of cāndrāyaṇavrata, and is being undertaken in the 2nd (Bhādrapada) of the four months, the first of which is śrāvaṇa[24]. During this month Dadhi (curd) should not be used for food[25].

Dugdhavrata-This vrata is observed on the 12th of the bright half of Bhādrapada. Milk, and food mixed with milk should not be used during this vrata. But ghee, curd, etc., could be used.

Dúrvávrata- The 8th day of the bright half of Bhàdrapda is Dúrvā-ṣṭami. During this time women undertake this vrata to achieve a pleasant and long married life[26]. Liṅga (Sivaliṅga) should be pleaced

on the ground where Dùrva has grown and worshipped, according to the System. They could also do the worship in other auspicious times. But in all tunes of Puja they could only eat the rire, which was not cooked by fire. Curd, fruits, etc., could be taken with honey[27].

19 Dūrvāgaṇapativrata - It is being undertaken on the 4th of the bright half of the Śrāvaṇa month. Gaṇapati is worshipped on that day.

20 Dvidalavrata - This is a part of the Cāturmāsyavrata and is to be undertaken in the 4th month of Cāturmāsya. Viz. Kārtika. Dvidala – is directed not to eat during this month.

21 Navarātravrata – This vrata begins on the first of the bright half of Äśvina. Devi is worshipped during these nine days, in every home, town, village and even in forests[28]. All are entitled to worship Devi in Navarātra, without considering the caste, creed or anything. Brāhmanas, Ksatriyas, Vaiśyas, Śūdras and even Mlechas and others are to perform this Pùja of Devi, wlth devotion and pleasure[29]. Women also should perform this vrata.

The importance of Devîpûja during Navaratrāvrata, is elaborately explained in this work. Everyday after the daily performance of Puja, Devīmâhàtmyam is to be read or heard by the Worshipper. Durgâmantra is to be muttered with devotion. Kumarīpûjanam (explained in another topic) is to be performed according to the methods from the first day of the vrata. One girl or even nine girls of the prescribed age, could be selected for this puja[30].

As part of Navarătrapùjă, the King is to perform Aśvapūjā

Gajapüja, Râjacinhapûjà an so on. Horses and elephants with their ceremonial housings, should be made to parade in the town, with men playing musical instruments and drums[31]. Chhatra, Cãmara, Khadga, Simhãsana, etc. are to be worshipped seperately muttering seperate mantras. Everyday during this vrata, the King has to bestow gifts such as materials for hairdressing (I day) Silken tape (2nd day) Tilaka (3rd day), etc. till the 8th day. On the nineth day the worship of Candâ takes place.

If a woman who undertakes this vrata, happens to get mensturation, she should ask somebody else to perform the Pujà for her sake[32].

22 Nàgavarta-This vrata and pújà are to be performed on the 4th day of the bright half of Kãrtika eveay year. Śankhapála and other serpants, Śeṣa, the great serpant are to be worshipped during the Pùjâ with offering flowers, milk, etc. It is said that no snake will kill the man who performs this Püjâ and that all effects of poison will vanish from him[33],

23 Nirjalaikádaśîvrata - This is to be observed on the 11th of the bright half of Jyeṣtha. On this Ekadaśi, fasting is undertaken even without drinking water. Water pots filled with molasses are presented to brahmins on this day.

24 Nṛsimhavrata. The 4th of the bright half of the Vaiśakha month is Nṛsimhajayanti. This day is said to be the day on which Mahãviṣṇu took his 4th incarnation as Nṛsimha to kill the demon king Hiranya[34]. Tins Vrata consisting of Púja, Samkalpa, Upavása etc is

to be performed with utmost devotion. Night Should be spent listering to puràna recitations, singing songs and playing musical instruments. Next morning after the performance of Pùja brahmins should be fed and presented with idols of lion and cow made of gold and silver respectively. Landed property also should be given to them. After all these functions, the worshipper is permitted to lùnch with his relatives. All people of the four castes are entilted to observe this Vrata[35].

25 Payovrata – This is a part of the Cāturmäsyavrata, as already noted above. During this month, milk should not be used by the worshípper.

Brahmasāvitrivrata – This Vrata is to be performed for three nights from the 13th of Bhàdrapada to the fullmoon night. Fasting during these nights, is the main observance[36].

26 Mahālakṣmîvrata- This Vrata begins on the day when thc star Jyeṣṭha falls in the bright half of the Bhādrapada month and ends on the 8th day of the dark half of the same month. The peculiarity of this varta is that it begins and ends during the time of moon's rising in the respective nights.

27 Ràmanavamivarta-The ninth of the bright half of Caitra is called Rāmanavami. It is very auspicious if it becomes combined with the star Punarvasu in the midday[37]. Pūjä is conducted in the noon and also waking up in the night. Next morning homa, giving feast to brahmins and other functions take place. An idol of Rāma is placed in the middle of the Ṣatkoṇa. Kausalya ànd Daśaratha are to be worshipped there itself. Hanuman, Sugrīva and

such others are to be worshipped beyond the Ṣaṭkoṇa and in the middle of Aṣṭadalakamala. Next day after conducting the Pūjā and homa, Rāma's idol should be given away to Brāhmaṇa. Tracts of land also should be donacted to Brahmins.

28 Rambhāvarta-The third of the bright half of Jyeṣṭha is the day on which Rambhāvrata is conducted[38]. This vrata is undertaken in the third of the bright half of the Mārgaśirṣa month also[39]. I is called Rambhāvrata, because Rambhā, the clestial nymph took this vrata for prosperity[40].

29 Vaṭāsävitrīvrata - This vrata begins on the full moon day of the Jyeṣṭha month. Women who undertake this vrata, have to water the fig tree with great reverence after taking bath themselves. Then the stem of the tree should be covered with thread and flowers and such other things should be placed around it. Only a single meal in the night is allowed for one year for the worshipper[41].

This pûjá is to be continued in every week till the next Jyaṣṭha month, when the women have to spend the dvādaśi (12th day) taking only a small quantity of food in the day time. Next three days are to spend conducting pūjas and fasting. On the 4th day after pujas and other observances, Brahmins should be fed to their full satisfaction. Then only the women are allowed to take meals themselves.

Worshipping of Sàvitri's idol is the main function of the pūjā. The idol made of gold is to be placed in a silver chariot. Satyaváṇ also should be worshipped along with Sävitri. In the 4th day 24, 16, 12 or 8 couples are to be honoured with gifts of clothes. Instead, the Ācārya

with his wife could also be worshipped. This system is said to have been followed in South India. In the North the system is different.

30 Śākavrata-It it is a part of Càturmāsyavrata. Śāka should not be used in the first month viz. śrāvaṇa[42].

31 Śivaratrivrata - The 14th of the dark half of the Phālguna month is 'śivarātri'. In other words the 14th in the dark half in between Mâgha and Phālguna is Śivarātri[43]. This vrata consists of fasting, rituals and waking in the night as its important features[44]. If a man does not sleep during the Śivarāṭri night, even though he does not undertake the vrata with all its merits, is to become equal to Rudra[45]. Pûja of Śivalinga is very important during Śivarātri. The night should be spent chanting Mûlama tra, and performing Pūjas, etc. Next day Brahmins should be given feast according to one's capacity. Then only the worshipper is permitted to finish his vrata. All men. from brahmana to candāla are eligible to undertake this vrata[46].

32 Śravaṇadvādaśivrata - The 12th day of the bright half of Bhādrapada is called Śravaṇadvādaśi. On that day Mahāviṣṇu is to be worshipped. Fasting is an important part of this vrata. One who undertakes this, will never to be born again[47].

33 Siddhivināyakavrata - It is an important vrata and is performed on the 4th of the bright half of the Bhādrapada month. Idol of Vināyaka should be made of gold, silver or mud for performing the pûjā[48].

34 Samkaṭacaturthīvrata - This is also an important vrata, which is to be observed on the 4th of the dark half of Bhādrapada

The pùjâ is to be performed according to the approved methods of Ganeṣapùjä.

35 Kalaśasthāpanam -- During Navarātravrata, Durgápùjā is peformed, placing a pot made of either gold, silver, copper or even mud, on the dais made ready for the function[49]. Kalaśasthápanam is to be made in the prescribed time and manner.

36 Knmārípūjanam - Kumaris (virgins) are worshipped from the first day of Navarātra. The girls' legs are washed and they are made seated in attractive chairs. Flowers, garlands and so on, are being used for pújã. After this function, the girls are fed with sweets, milk and honey, etc[50]. Girls from the age limit of 2 to 10 will have to be selected for this function[51]. Two year old girl is called Kumārika, three years old Trimúrtini, four years old Kalyàṇi, five years old Rohini, six years old Kāli, seven years old Candika, eight years old Śāmbhavi, nine years old Durga and ten years old Subhadra. All these girls are to be worshipped and presented with various articles according to their age.

37 Khañjanadarśana - Aftre perfoming Durgāpújā on Māhánavami and Aparájitāpújā in Daśami, the King is expected to see the bird Khañjana (the wagtail) for achieving strength and prosperity[52].

The sight of wagtail in different directions and regions and also in particular times, is considered as bringing good as well as evil effects to the man who happens to see it.

38 Gourîs āndolana - On the third of the bright half of Caitra, the Goddess Gouri is being swung along with Lord Śiva. Flowers, garlands and such other things are to be used in this ceremony. It is to be noted

that the idols of the God and Goddess are mentioned here as Gouri and Śiva.

39 Tripuradāhotsava - On the fullmoon day of the Kārtika month this festival is celebrated by the people, Temples are illuminated with lights.

40 Damanotsava - This is being celebrated in the 12th of the bright half of the Caitra month every year.

41 Dolotsava – This festival takes place on the 11th of the bright half of Caitra. The idol of Māhāviṣnu along with the idol of Lakṣmi is swung on this day. This is a festival very important to Vaisnavites[53].

42 Dīpâvalimahótsava-

Dīpāvalī is the greatest of Indian festivals. In all parts of India, both north and south alike, Dìpâvalï is celebrated with enthusiasm and a sense of religious interest. Mainly it takes place on the 14th of the dark half of the Äsvina month, though opinions about the time differ according to cetain authorities.

It is said that during the time of Dìpāvalī, Lakṣmi, the Goddess of wealth dwels in Taila (oil) and Ganga-the divine river-dwels in water. So using these two (viz. oil and water) Abhyangasnâna (bath after smearing the body with oil) is to be done to avoid misfortunes[54]. Apámarga, and other plants are to be tied around the head to avoid Naraka, during the bath[55]. Fire torches are to be held by men during the night to show the fore-fathers their path[56].

Dipadāna - illumination-is an important fuction of Dipāvalí festival. Lakṣhmi is worshipped during the nightfall, after which illumination is conducted, Dipavṛkṣa (lantern) also is to be made in the

temples[57]. Kuberapúja is another ritual ordained during this time[58].

After illuminations and making a Dipavṛkṣa, and also feeding brahmins and other persons, one is allowed to take meal in company of their relatives.

There are many functions explained in this work in connection with Dípāvali. Some of them are given below:-

An observance being done by the king is as follows:-

In the evening the King proclaimes that the kingdom, belongs to Bali for the day. So let the people do whatever they want to do, and move freely without any restrictions[59]. The people, on their part, decorate their homes with flowers garlands and lamps, silken cloths etc. The streets are made attractive with scores of lamps and flags. The women folk are dressed in their best for the occassion. The musicians the drummers and the like, are at their best elebratimg the event.

The king during midnight comes out of his palace to see the feslival, and walks through the city accompanied by his aids and torch bearers to witness the beauty of the mansions[60]. He is astonished to see the delight anp satisfaction of the people just like that prevailed in the Kingdom of Bali. Then the King returns to his palace.[61] After that, the people, who are suppressed by slumber, get their women ready to evict the evil-fortune by playing of Turya (a kind of musical instrument) and dindịma (a small drum.).

In the early morning when the homes are completely illuminated with lamps, one should meet the relatives and friends and enquire about their affairs[62].

It is said that God Śankara created dice in the ancient time and played it with Pārvati who defeated him. Hence he is always unhappy, though at the same time his spouse is happy and gay[63]. So on the first day of the bright half of Kārtika, dice is to be played in the morning. One who wins the play, on that day, is likely to win for the whole of the year[64]. The defeated will have to suffer for the whole year.

There should be special meals for the occassion, in which highly placed relatives would be invited to participate. The night should be spent with wives in the bed rooms which are attractively decorated with scented clothes, flowers. jewels and garlands[65]. They should be lighted with lamps and perfumed by incense.

The king is to please the people in the morning. The women should be presented with clothes and ornaments[66]. Brahmins should be honoured with presents. The women in the haven, should be fed and gifted with jewels. The soldiers, the commanders, the wrestlers and the actors, should be presented with various articles according to their status[67].

Then the King is to witness sitting in his couch, his fighting forcess, including the oxen, the buffalloes, the elephants, the horses, and the soldiers in their ceremonial attires. Then there will be some other functions at the end of which Bali is to be worshipped by the King with his officials.

43 Devīprabodhanam - This festival is celebrated on the 9th of the dark half of Bhādrapada. Devi is worshipped on the day when the

star is Ārdrā. Devi is to be awakened with singing songs and playing musical instruments.

44 Navavatsarārambhamahotsava - This festival is celebrated on the first day of the bright half of Caitra. It is the first lunar day of the year and the new year begins with that tithi. Special meals are to be prepared on this day in addition to the festival in connection with the new year. This may bring prosperity for the whole year.

45 Prabodhotsava - The 11th of the bright half of Kārtika is very auspicious and the Probodhotsava is celebrated on that day at night[68]. Lord Kṛṣṇa is to be awakened at night by dancing singing and playing musical instruments. Ṛg. Yajus and Sama vedas should be recited. Vîna is to be played. Purāṇas should be recited.

46 Prāsthānika —Just after Navarātrapūja in the Āśvina month, this festival is celebrated on the 10th by the King according to the rules prescribed in the Gopathabrāhmaṇa. The King accompanied by his retinues, horses and elephants and also by his preceptor is to go to the border of the city to perform the Vāstupūjā[69]. He has to worship Dikpālas and other Gods on the way in addition to the worship of Śamī tree.

47 Lohābhisârika - This is a festival celebrated during the Navarātrapûja by the King to bring success, prosperity and strength to his forces and armoury. It starts on the first day and continues to the 8th of the bright half of the Āśvina month[70]. There will be a platform, decorated with flags on a peculiar place sloping from East to North. A pit should be made according to specifications on the South East side of the platform. Then the armoury and

insignia of royalty should be assembled on the platform[71]. It is a saying - what we find in the world as metal is made and has originated from the limbs of Loha, a demon. This is why the Ṛṣis uphold the Lohābhisārikam karma[72].

After all these Pūjas and other performances the horses and elephants decorated with ornaments and other insignia are led in a procession through the streets of the city accompanied by musicians, drummers and so on [73]. This process will have to be continued for eight days.

48 Bhavānīyātra - Bhavāni is said to be born on the 8th of the bright half of the Caitra month. On this auspicious day the idol of Bhavāni is being taken round the streets. Happiness will prevail if one sees Bhavāni on this day[74].

49 Yatrotsava of Ráma - In the auspicious 2nd day of the bright half of Āṣāḍha, Râma with Bhadra is to be placed in a Chariot and led around the streets. After finishing this Yātrotsava presentations should be given to Brahmins to please them[75].

50 Viṣṇuśayanotsava - Mahāviṣṇu lies on the bed of Serpant (Śeṣaśayya) on the 11th (ekadasi) of the bright half of Āṣāḍha, when this festival is celebrated[76].

51 Holikotsava - Holi the famous Indian festival as famous as Dípāvali and Desahara, has other two names, Hola and Holika. These three names can be found in almost all Sanskit works on this subject.

Holi is celebrated on the fullmoon day of the bright half of the

Phālguna month every year. Holi is a North-Indian festival. In South India it has no significant footing so far.

This is a festival when all people are free to move among themseleves. They make merry and enjoy the festival with unbounded freedom. Children get out of their houses as soldiers holding drums and swords to fight the enemy.

A heap of logs and straw is collected and lighted. There the fire is worshipped when mantras are chanted. A sound is produced by way of hitting metal plates. The people also have their own voices made into a loud noise. They walk around the fire three times. They freely speak without any restriction what so ever. They praise Bhaga in their own vernacular language and also extol him with a thousand names. The name Holika came into use, because of the homa (being performed by Brahmins) which destroys the evils and diseases[77].

The children should be kept in the night either in the house or in the courtyard, having a hall, the floor of which is plastered with cowdung. The men with wooden swords shall protect the children. They should be supplied with cooked rice and molasses.

Holika mantras are to muttered during the holikapūja. Holikādīpanam-illumination-which takes place during the nightfall is a main part of this festival.

52 Apāmārgādibhrāmaṇa - Apāmārga is a plant, the leaves of which are to be turned around and upon the head to get rid of fear of naraka. This is to be done on the 14th morning of the dark half of the Kārtika month[78].

53 Aśokakalikàprāśanā - If the 8th day of the bright half of Caitra month falls with the star punarvasu, it will be a very auspicious day. On that day if one takes in 8 buds of the Aśoka tree, he will never be the victim of misseries, it is said[79].

54 Ulkāgrahaṇa - There are many observances said to be done on the 14th of the dark half of the Kartika month. One among them is Ulkā-grahaṇam - torch bearing. Fire torches are being held during the night in the presumption that tins would show the fore-fathers the paths they have to go through[80].

55 Candanacarcana – It is being done by Kings or highly placed men to achieve the blessings of Manobhava (Kāma). A seat is to be placed in the middile of a well-decorated hall and a Kalaśa (pot) filled with water and covered with tender leaves is put in front of it. Then a beautiful and well-dressed woman is made to smear the body of the person sitting on the seat, with sandal paste mixed with curd and other things from his legs to the head[81].

After the above function the person in question is to eat the twigs of the mango tree together with sandal.

56 Paśubalidàna - This is being done on the 8th of Kevalāṣṭamipūjaf It is explained in Kalikāpurāna that the animals are created by the Brahman, for sacrifice (Yajna) and if one sacrifices an animal, it should not be considered as mere killing[82]. So the animal is to be killed with a sword according to the approved rites of sacrifice, and at that time chanting of "Kali! Kali!" is to be made with devotion[83]. (Brahmin are Prevented from doing this Sacrifice)

A number of holy baths, Śrāddhās, rituals and giving of gifts are explained in detail. Almost all rituals and Vratas are co-ordinated. Some of them have only their names mentiened in this work.

The author:-

Rāmacandra or Rāmacandrabhaṭṭa who wrote Kṛtyaratnāvali as mentioned earlier above, was an authority on Dharmaśāstra. He composed another work named Kālanirṇayaprakāśa which also deals with the same subject. He often mentions this work as "अन्यत्र मत्कृतौ द्रष्टव्यम्" etc. in Kṛtyaratnāvali which shows that Kālanirṇayaprakāśa, is his first work.

Rāmacandra was the son of Bhaṭṭaviddala and grandson of Bālakṛṣṇatatsat. Raghunāthabhaṭṭa,whom Rāmacandra quotes as "मातामह चरणैस्तु .... कालतत्त्वविवेचने कर्तव्यमित्युक्तम्" (pp. 94-95) "मातामहचरणास्तु कर्तव्यमित्याहु:" (P. 95) मातामहचरणैस्तु ग्राह्येत्युक्तम्" (pp. 104, 105) was his maternal grand father, who wrote Kālatattuavivecana" an outstanding work on this subject.

Three out of four manuscripts utilised for this publication contain colophons which give us some useful information about Rāmacandra and his work. The colophons are given below:-

MS. No. 7264 (क)

(१) भूखशून्यऋषिचन्द्रमितेऽब्दे
माघकृष्णगहरौ रविवारे ।
ग्रन्थपूर्तिमकरोत् किल रामः
श्रीरमापतिसमर्पणबुद्ध्या ।।

(२) तत्सद्वंशप्रसूतो यो रामचन्द्रेति विश्रुतः ।
तेनेयं निर्मिता सम्यग् कृत्यरत्नावली शुभा ।।

(३) अनया प्रीयतां लक्ष्मीनृसिंहो भक्तवत्सलः ।
कुलदैवतमित्येतद् द्रष्टॄणां स्याच्छुभा मतिः ।।

इति श्रीमद्वेदतदर्थाभिज्ञतत्सत्बालकृष्णसत्सुतविठ्ठलसत्सूरिसुतसद्राम-चन्द्रविरचिता कृत्यरत्नावली समाप्ता ।।

9 6 6 1

(४) नवरसरसभूमितेऽब्दवृन्दे
गतवति माधवमासि शुक्लपक्षे
प्रतिपदि बुधवासरे द्युनद्या
व्यलिखदिदं शिवरामनामधेयः ।।

Ms. No. 6974 (ग)

प्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यबालकृष्णभट्टाङ्गजविठ्ठलभट्टाभिधबुधवरसूनु-धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीमद्रामचन्द्रभट्टविरचिता कृत्यरत्नावली समाप्तिम-गमत् । संवत् १८३६ माघमासे शुक्लपक्षे षष्ट्यां शनौ मया लिखितमिदं पुस्तकम् । शुभमस्तु, श्रीरस्तु ।

मंगलं लेखकानां च पाठकानां च मंगलम् । श्रीरामो जयति ।

Ms. No. 1716 (घ)

(१) भूतशून्यऋषिचन्द्रमिते ऽब्दे
माघकृष्णगहरौ रविवारे
ग्रन्थपूर्तिमकरोत् किल (रामः ?)
श्रीरमापतिसमर्पणबुद्ध्या ।।

२ Same as Ms. No. 7264

३ do do do

इति श्रीमद्वेदतदर्थाभिज्ञतत्सद्बालकृष्णभट्टसूनुविठ्ठलभट्टसूरिसूनुभट्टरामचन्द्रविरचिता कृत्यरत्नावली समाप्ता ।।

From the colophons we know that Rāmacandra was born in the Tatsat family to which belonged Bālakṛṣnatatsat, his grand father, an acclaimed authority of Vedas. His father Bhaṭṭaviddala was also a scholar of the same calibre.

Date of the work:- Rāmacandra composed Kṛtyaratnāvali in 1648-49. A.D. The colophan of MS. 1716 reads:- भूतशून्यऋषिचन्द्रमिते ऽब्दे भूत - 5; शून्य - It means 0, ऋषि 7, चन्द्र 1 = 1705.

This is 1705 Vikrama Samvat corresponding to 1649 A. D. But in MS. No. 7264, the line has been wrongly written as भूखशून्य ऋषि चन्द्रमिते ऽब्दे — which comes to भू—1, ख-0, शून्य-0, ऋषि -7, चन्द्र—1 = 17001

It is completely incorrect and cannot be calculated in any way.

In the catalogus catalogorum compiled by Dr. V. Raghavan, the date of the work mentioned is the same as the above. (Vol. IV. Madras, 1968, Page 278)

In Kṛtyaratnāvali Rāmacandra quoted numerous works and authers. (See appendix I and II)

The following are some of the authors and works quoted by him. Āśvalayana, Garga, Gobhila, Cūdamani, Devala, Nārayaṇabhaṭṭa, Boudhāyaa, Haradatta and Harita, Hemadri,Madanaratna and kalpataru.

Manuscripts Utilised

The edition is based on the following manuscripts material:-

Reg. No. 7448 Paper; Foll. 98; Size 24 x 11 Cms. 9 lines per page; 36 letters per line. Devanagari script; complete; date: not given; scribe: unknown; procured in 2-1-1941, worm eaten.

Reg. No. 7264 - Paper; Foll. 101, size. 24 x 11 cms. 9 lines per page, 36 letters per line; Devanagari script, Complete; Date: Samvat 1669, seribe: Sivarāma; Procured in 19-12-1940.

Reg. No. 6974 Paper; Foll. 80; size 27 x 14 cms; 14 lines per page; 32 letters per line: First two folios are missing; Devanagari script; Date: Samvat 1836 - Maghamasa - Suklapakṣa - Sasthī, Śanivāra; scribe: unknown; Procured in 13-8-1944.

Reg. No. 1716: Paper; Foll 71; size 25 x 12 cms. 10 lines; 34 letters per line; Devanagari Script; Complete; date: not given; scribe unknown; Procured in 13-12-1938, worm eaten.

Conclusion:

Kṛtyaratnàvalì is one of the unpublished works on] Dharmaśatra and is unique in its form and contents. We are proudly presenting this publicatinn to the scholars of Sanskrit especially who work on Dharmaśastra.

Acknowledgement

I hereby acknowledge my sincere and ever-lasting gratitude to our Head of the Department, Dr. K. Raghavan Pillai, Director and Professor of Sanskrit, with whose kind permission, I took the responsibility of editing this work and whose valuable guidance and suggestions enabled me to complete all processes of the publication work within a time limit.

I am also thankful to Shri. M. Madhavan Unni, Research fficer, my friend and colleague, who helped me much in this connection.

Trivandrum,
21-11-1978.

S. MURALIDHARAN NAYAR
Asst. Research Officer

कृत्यरत्नावल्याः

विषयानुक्रमणिका

चैत्रमासः

(Pages 1—20)

वैशाखमासः

(Pages 20—33)

ज्येष्ठमासः
(Pages 33—40)

आषाढमासः
(Pages 40—48)

श्रावणमासः

(Pages 49—57)

भाद्रपदमासः

(Pages 57—83)

भाद्रपदशुक्लाष्टमी — दूर्वाष्टमी – दूर्वाव्रतविधिः – दूर्वाव्रतफलनिरूपणम् – मन्त्राः – अनग्निपक्वभक्षणम् । ज्येष्ठापूजा – तत्प्रकाराः – मन्त्राः - महालक्ष्मीव्रतारंभः ।

भाद्रपदशुक्लैकादशी — वामनावतारः ।

भाद्रपदशुक्लद्वादशी — पारणानिषेधः ।
श्रवणद्वादशी – शक्रोत्थापनम् – उपवासादि– विष्णुशृंखलसंज्ञितो योगः – व्रतकालः – संगमस्नानादीनि कृत्यानि–विजयाख्या तिथिः –तस्यां दानं वामनपूजा च - दुग्धव्रतारंभः ।

भाद्रपदशुक्लचतुर्दशी — अनन्तव्रतम् – व्रतकालचिन्ता, तत्प्रकाराः । अगस्त्योदयः– अगस्त्यपूजा ।

भाद्रपदपौर्णमासी — ब्रह्मसावित्रीव्रतम् – श्राद्धविशेषनिरूपणम् – गोदानम् ।

महालयाः

(Pages 83—102)

षट्पक्षनिरूपणम् – श्राद्धादिकृत्यानां कालनिर्णयः – मतभेदाः – विविधानि श्राद्धानि – गयाश्राद्धस्य वैशिष्ट्यम् – विधवाकृत्यं श्राद्धम् – विशिष्टाः श्राद्धकालाः – कपिला षष्ठी – चन्द्रषष्ठीव्रतम् – मध्यावर्तसंज्ञकं श्राद्धम् - महालक्ष्मीव्रतसमापनम्-मातुः श्राद्धनिरूपणम्–तत्र सुवासिनीभोजनम्– बिल्वशाखायां देवीप्रबोधनम् – पिण्डरहित,सपिण्डकश्राद्धविचारः – गजच्छाया नाम योगः – दुर्मृतानां श्राद्धम् – युद्धमृतानां श्राद्धम् – अमावास्यायां कुञ्जरच्छाया (गजच्छाया) योगे विशेषः ।

आश्विनमासः

मार्गशीर्षमासः

फाल्गुनमासः

(Pages 214—231)

मलमासकृत्यानि

(Pages 232—234)

Appendix I

Index of works cited in Kṛtyaratnāvali

A. I. – Works

A I. – Works

A. I. – Works

A. I. – Works

Appendix II

Index of authors cited in Kṛtyaratnāvali

A. II. – Authors

A II. – Authors

Appendix III

Index of important Vratas explained in Kṛtyaratnāvalī

A. III. – Vartas

Appendix IV

Important Zodiacal conjunctions mentioned in Kṛtyaratnāvalī

A. IV – Zodiacal conjunctions

यमद्वितीया	178
वारुणी	2
विजया	80
विष्णुशृङ्खला	79
व्यतीपातः	27
शिवरात्रिः	214
श्रवणद्वादशी	78

Appendix V

Important Religious festivals mentioned in Kṛtyaratnāvali

festiva's	Pages
कलशस्थापनम्	106, 107, 108
कुमारीपूजनम्	110, 112
खञ्जनदर्शनम्	150
गौर्याः आन्दोलनम्	11
त्रिपुरदाहोत्सवः	191
दमनोत्सवः	18
दीपावलीमहोत्सवः	165, 178
देवीप्रबोधनम्	96
दोलोत्सवः	18
नववत्सरारंभमहोत्सवः	9
प्रबोधोत्सवः	183, 186
प्रास्थानिकम्	146
भवानीयात्रा	13
रामस्य यात्रोत्सवः	40
लोहाभिसारिकम्	116, 124
विष्णुशयनोत्सवः	41
होलिकोत्सवः	226, 229

Appendix VI

Important Rituals mentioned in Kṛtyaratnāvalī

A VI - Rituals

Appendix VII

Important religious observances mentioned in Kṛtyaratnāvali

A. VII. – Religious observances

A. VII. – Religious observances

References

१ वेदो धर्ममूलम् । तद्विदां च स्मृतिशीले – गौ–ध–सू I. 1 - 2

२ धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च – आ - ध - सू I - 1 - 1 - 2

३ ४ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।। मनु – II - 6

५ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ।। – याज्ञ- I 7

६ सौरश्च सावनश्चैव चान्द्रो नक्षत्र एव च । कृत्यसारसमुच्चयः - P-1

७ चतुर्ष्वसितपक्षेषु मासेषु श्रवणादिषु ।
अशून्याख्यं व्रतं कुर्याज्जायया तु फलाधिकम् ।।
कृत्यरत्नावली – P - 49

८ दन्तकाष्टान्युपादाय तडाकं वा नदीं व्रजेत् ।
दन्तधावनपूर्वाणि मज्जनानि समाचरेत् । P - 126

९ ततो यथाविधि स्नात्वा शुक्लवासा गृहं व्रजेत् ।
शुचौ देशे मण्डपिकां कृत्वा चातिमनोहराम् ।।
सौवर्णीं प्रतिमां कृत्वा स्थापितां तत्र पूजयेत् । P - 126

११ व्रतादस्माच्च यत्पापं सप्तजन्मकृतं मया ।
तत्सर्वं नाशमायातु स्थिरा मे चास्तु सन्ततिः । P - 190

१२ आषाढपौर्णमास्यां तु सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
सङ्कल्पयेन्मासमेकं श्रावणं प्रत्यहं ह्यहम् ।। P - 48

१३ स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ।
भोक्ष्यामि नक्तं, भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ।। P 48

१४ आश्विने पौर्णमास्यां तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकैर्विभूतये ।।
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावते स्थितम् ।
सुगन्धिनीभिः सद्द्योष अक्षैर्जागरणं चरेत् ।। P – 152

१५ निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ।।

१६ ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यां तु जाता पूर्वमुमा सती ।
तस्मात् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये ।। P - 33

१७ आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषिताः ।
चातुर्मास्यव्रतं कुर्यात् यत्किञ्चित्प्रयतो नरः ।। P – 53
चतुर्थाऽपि हि यच्चर्णि चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ।। P - 187

१८ दधिदुग्धतक्रनियमी गोभवतो गोपतिर्भवेत् ।। P - 45

१९ तद्वद् भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सितेतरे ।
चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात् पूर्ववेधः प्रशस्यते ।। P - 92

२० ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं क्षत्रविट्शूद्र एव च ।। P - 203

२१ सिध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते । P - 59

२२ कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम! ।
त्रैलोक्यसंभवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम! । P - 60

२३ माघे तु कृष्णद्वादश्यां यमो हि भगवान् पुरा ।
तिलानुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम् ।। P - 204

२४ द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् । P - 46

२५ श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।। P – 46

२६ सुखसन्तानजननी भर्तुः सौख्यकरी सदा । P - 75

२७ अनग्निपक्वमश्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।
अक्षारलवणं ब्रह्मन्नश्नीयान्मधुनान्वितम् ।। P - 76

२८ पूजनीया जनैर्देवौ स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ।। P - 103

२९ स्नातैर्प्रमुदितैर्हृष्टैः ब्राह्मणैर्क्षत्रियैर्नृपैः ।
वैश्यैर्शूद्रैर्भक्तियुक्तैः म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः ।। P - 103

३० एकैकां पूजयेत् कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकं वरम् ।। P - 111

३१ बद्धपर्याणकान् तत्र गजाश्वान् समलंकृतान् ।
भ्रामयेन्नगरे नित्यं नन्दिघोषपुरः सरान् ।। P - 117

३२ अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् । P - 125

३३ विषाणि तस्य नश्यन्ति न तं हिंसन्ति पन्नगाः । P - 181

३४ प्रबभूव महाविष्णुर्नरसिंहाकृतिर्नृप! ।
तस्यां व्रतं नरैः कार्यं महाविष्णोरतिप्रियम् ।। P - 28

३५ सर्वेषामपि वर्णानामधिकारोऽस्ति मद्व्रते । P – 92

३६ त्रिरात्रं नियमं कुर्यादुपवासस्य भामिनि! । P – 82

३७ चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।। P - 15

३८ भद्रे! कुरुष्व यत्नेन रंभाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ।। P - 33

३९ रंभातृतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् P - 139

५३ चैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्यां तु वैष्णवैः ।
आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः । P - 18

५४ तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपावलितिथौ वसेत् ।
अलक्ष्मीपरिहारार्थमभ्यंगस्नानमाचरेत् ॥ P - 163

५५ अपामर्गमथो तुम्बी प्रपन्नाडमथापरम् ।
भ्रामयेत् स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥ P - 165

५६ उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् । P - 166

५७ दीपवृक्षास्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेषु च । P - 168

५८ सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति वै । P - 169

५९ ततोऽपराह्णसमये स्वयं राजा व्रजेत् पुरम् ।
अद्य राज्यं बलेर्लोको यथेष्टं चेष्टतामिति ॥ P - 170

६० हर्म्यशोभां तु सम्पश्यन् कृतरक्षः स्वकैर्नरैः । P - 170

६१ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमृद्धिं चैवात्मनः शुभाम् ।
बलिराज्यप्रमोदश्च ततः स्वगृहमाव्रजेत् ॥ P - 171

६२ सर्वान् बन्धूनबन्धूंश्च वाचा कुशलमर्चयेत् । P · 171

६३ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।
अत्यर्थं शङ्करो दुःखी उमा नित्यं सुखोचिता । P - 172

६४ तस्मात् द्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥ P - 172

६५ गन्धवस्त्रैस्तथा पुष्पै रत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम् ।
दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम् ॥ P - 172

६६ प्रभातसमये राज्ञा तोषणीयास्ततो जनाः ।
सुवासिनीभ्यो देयानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ P - 173

६७ भोजयेत् पूजयेत् रत्नैरन्तः पुरविलासिनीः ।
पदातिजनसंघातान् ग्रवेयैः कञ्चुकैः शुभैः ।।
स्वनामङ्कैः स्वयं राजा तोषयेत् स्वजनान् पृथक् ।
तथा गणाधिपांस्तांश्च तथा मल्लान् नटान् भटान् ।। P - 173

६८ एकादश्यां च शुक्लायाँ कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।। P - 183

६९ गत्वा नगरसीमान्तं वास्तुपूजां समाचरेत् ।
संपूज्य चाथ दिक्पालान् पूजयेत्पथि देवताः ।। P - 146

७० जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपद्प्रभृति क्रमात् ।
लोहाभिसारिकं कर्म कारयेद् यावदष्टमीम् ।। P - 117

७१ राजचिह्नादि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च ।
आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्येवाधिवासयेत् ।। P - 117

७२ तदङ्गसंभवं सर्वं लोहं यद् दृश्यते क्षितौ ।
लोहाभिसारिकं कर्म तेनैतदृषिणा स्मृतम् ।। P - 117

७३ बद्धग्रैवेयकान् तत्र गजाश्वान् समलंकृतान् ।
भ्रामयेन्नगरे नित्यं नन्दिघोषपुरः सरान् ।। P - 117

७४ भवानीं यस्तु पश्येत शुक्लाष्टम्यां मधौ नरः ।
न जातु शोकं लभते सदानन्दमयो भवेत् ।। P - 13

७५ आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।।
यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेत्तु बहून् द्विजान् । P - 40

७६ एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।
भुजङ्गशयने शेते क्षीरोदधिजले सदा P - 41

Erratta

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
10	5	प्रतिपदिता	प्रतिपादिता
13	1	सदानन्त	सदानन्द
44	10	चातुर्मस्य	चातुर्मास्य
51	7	नु	तु
54	18	उपाकुर्म	उपाकर्म
66	18	इति श्रावणकृत्यानि	wrongly added
67	1	अथ भाद्रपदकृत्यानि	wrongly added
92	15	द्विजार्ग्याय	द्विजाग्र्याय
95	9	निमूल	निर्मूल
97	1	कार्यम	कार्यम्
142	4	पूजक्रमः	पूजाक्रमः
153	4	को जागर	कोजागर
182	10	प्रवुद्धं	प्रवृद्धं
195	17	पौर्णमास्य	पौर्णमास्यां

T. S. S. No. 248

GENERAL EDITOR:-
Dr. K. RAGHAVAN PILLAI
Director and Professor of Sanskrit.

DHĀTURATNĀVALĪ

EDITED BY

M. MADHAVAN UNNI

Published By

THE ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
AND
MANUSCRIPTS LIBRARY
KARYAVATTOM, TRIVNDRUM.

1154/1979

SANSKRIT

DHĀTURATNĀVALĪ

EDITED BY:

M. Madhavan Unni

PUBLISHED BY:

Dr. K. Raghavan Pillai

Director and Professor of Sanskrit

General Editor, Trivandrum Sanskrit Series

ORI and Mss. Library

University of Kerala

Kariavattom, Trivandrum

Published in April 1979

No. of Copies: 250

Price Rs. 8

Printed at Vijnanabhavan Printers,

Manacaud, Trivandrum - 9.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः–२४८

सर्वप्रसाधकः
डाक्टर् के. राघवन् पिळ्ळ

पौरस्त्यभाषागवेषणहस्तलिखितग्रन्थप्रसाधनकार्यालयः

केरलविश्वविद्यालयः

धातुरत्नावली

प्रसाधकः
एम्. माधवन् उण्णि

११५४|१९७९

अनन्तशयने विज्ञानभवनमुद्रणालये मुद्रिता

PREEFACE

We are happy to bring out the Dhāturatnāvali, an important Kerala work on Sanskrit grammar as No 248 in the Trivandrum Sanskrit Series. This work was most probably authored by a disciple of the famous Melputtūr Nārāyaṇa Bhatta, author of the grammatical treatise Prakriyāsarvasva and the devotional work Nārāyaṇiyam, among other compositions. The present work deals with Sanskrit verbal roots as the title itself indicates.

The work of bringing out an edition of this treatise was assigned to Sri. M. Madhavan Unni, Reserch Officer in this department. I am glad he has edited this volume which, I hope will be useful to the world of Sanskrit Scholars.

K. RAGHAVAN PILLAI.

O. R. I. & Mss. Library,
7/3/1979.

of the respective root. **Sannanta** (सिष्वादयिषते, सिस्वादयिषते st. 215) Nijanta (ज्ञपयते, ज्ञापयेत् st. 6) or Puganta अङ्कापयेत् st. 52) forms are often given as illustrations to suggest certain peculiarities of resultant forms. Similarly occasionally लुङ् (अगुषीत्, अगुवीत् st. 29) and लिट् forms (ललङ्घ st. 72) also are given.

Arrangement of roots

The author has followed the alphabetical order in illustration. The order is seen followed in other works like Daiva and Kavikalpadruma. The alphabetical symmetry is also conceived with reference to the last syllable of the root.

Dhāturatnāvalí and Prakriyásarvasva

It has already been stated that the author has followed the Kṣîrataraṅgiṇī of Kṣirasvàmin and the Dhātuvṛtti of Mádhava in enumerating verbal forms. But special mention may be made of his indebtedness to Prakriyāsarvasva of Melputtúr Nārāyaṇabhaṭṭa. In the Dhātukhaṇḍa of Prakriyāsarvasva are enumerated the verbal forms with their different meanings and readings occurring in the earlier works. The roots enumerated in Kalpadruma in addition to those found in Pāṇini and others are also appended in it. A close study of Dhāturatnāvali will reveal that the work has closely followed the Prakriyāsarvasva. This will be clear from the footnotes given in the text.

The author and date

The name of the author is not clear though the introductory

portions and colophon of the work give some useful information about him. It is stated that he has benefited a great deal from the great Mātṛdatta. It is further said that he was a disciple of Nārāyaṇa. Since he has closely followed the Prakriyāsarvasva in dealing with the verbal forms we may safely identify this Nārāyaṇa with Nārāyaṇabhaṭṭa of Melputtúr. The reference to Mātṛdatta also strengthens the view. The Mātṛdatta referred to here must be the father of Melputtúr Nārāyaṇabhaṭṭa.[1] The following stanzas may be noted in this connection.

श्रीनारायणमिश्रश्रीगुरुचरणारविन्दयुगलमहम् ।
निश्शेषविबुधपटलीशेश्रयितं शश्वदाश्रये मनसा ॥

St. 1

इति श्रीमातृदत्तार्यकरुणाबलशालिना ।
बालेन रचिता सेयं धातुरत्नावली जयेत् ॥

St. 406

Since we are able to identify the Nārāyaṇa and Mātṛdatta referred to by our author as the great schloars belonging to the Melputtúr house it is no more a problem to fix the approximate date of the composition. It is almost established that Nārāyaṇabhaṭṭa flourished between 1560 - 1666 A. D.[2] The author of Dhāturatnāvalí, being the disciple of Nārāyaṇa Bhatta may be assigned to the latter half of 17th century A. D.

---

1. 2 See S. Venkitasubramonia Iyer, Prakriyasarvasva Pt. III, (TSS No. 153); Introduction, p.x.

Manuscripts

The edition is prepared on the basis of a single manuscript with No. 1038 G belonging to the Oriental Research Institute and Manuscripts Library collection of the Kerala University. The palm leaf manuscript is almost free from errors. No other manuscript of the work is seen noticed anywhere. Copious foot-notes are provided in the respective pages of the edition to help the reader understand the text better. An appendix of Dhātus dealt with in the work is also given in the edition.

I hereby record my indebtedness to onr Head of the Department Dr. K. Raghavan Pillai, Director and Professor of Sanskrit, for entrusting the work to me and giving necessary valuable guidance throughout the different stages of the publication

I am also thankful to Sri. A. Ramachandra Sastri, Senior Research Officer (Retd) and Sri S. Muralidharan Nayar, Research Officer for helping me in various ways

M. Madhavan Unni

धातुरत्नावल्यां निर्दिष्टानां धातूनाम्
अनुक्रमणी

[परिशिष्टेऽस्मिन् धातुरत्नावलीश्लोकेषु निर्दिष्टानामनेकेषां सरूपाणां धातूनां सकृदेव निर्देशः कृतः, एकेनैवेतरेषां गतार्थत्वात्]

* PÚRVA - MĪMAṀSĀ AND ASTROLOGICAL INTERPRETATION.

By

Dr. S. G. MOGHE,

RAJARAM COLLEGE,

KOLHAPUR.

It is an admitted fact that the Pūrva-Mīmāṁsā doctrines have exercised tremendous influence on the writing of the authors of diverse disciplines of sanskrit learning. In this article, therefore attempt is made to examine the extent of the application of the doctrines of Pûrva-Mīmāṁsā to the works on Astrology.

In this context, it may be added that I restrict myself to the following works on astrology, whose authors had dates as accepted by S. B. Dikshit in his monumental 'History of Indian Astrology and Astronomy' and others are taken for granted for further discussion. 1) Bhattotpala's commentary (850 A. D. according to Dr. P, V. Kane) on the Bṛhat-saṁhitā of Varāhamihira, 2) the commentary Pramitākṣarâ of Rāmācārya(1580 A.D.) on the Muhùrtacintāmaṇi, 3) the commentary Píyúṣadhārā of Goṿinda (1603 A. D.) on the Muhûrtacintāmaṇi, 4) the commentary of Rudra (the latter

* This article is read by me at the 29th Session of the All India Oriental Conference held at Poona in June 1978.

part of the 14th century A.D. according to K. Sambasiva Shastri,) on the Bṛhat-Jyotiṣa of Varāhamihira, 5) the Jyotirnibandha of Śivadāsa otherwise known as Shivarāja (1524 A. D. according to Dikshit), 6) the commentary Muhùrtadipikā of Viṣṇu (1360 A.D. according to Dr. R. Sham Shastri) on the Vidyāmādhavīyam, 7) the manuscript entitled 'Vivāhakālanirṇaya of Mādhavācāraya borrowed by me from the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjor, and also the works on Dharma - Śāstra particularly the Mayūkhas of Nilakaṇṭha (1600 - 1660 A. D. according to MM.Dr. P. V. Kane) incidentally quoting the astrological texts and interpreting the astrological texts and interpreting the same from the Mímāṁsā angle. An attempt is also made in this article to compare the method of interpretation adopted by the writers on Astrology with that of the method of interpretation followed by the writers on Dharma - Śāstra and Pûrva-Mimāmsā. The following is an attempt in this direction.

1. It is observed that the writers on Astrology make the abundant use of the Mimāṁsā maxims that are employed by Śabara and Kumārila in their comments on Jaimini's Púrva - Mimāṁsā Sūtras. The principle of nāgṛhīta viśeṣaṇa nyāya is employed by Śabara on Jaimini's Pùrva - Mimāṁsā VII.2-13. This principle is fruitfully employed by Rudra in his commentary[1] on the 'Bṛhat - Jātaka otherwise known as Horāśāstra. The doctrine of Mukhya gauṇayośca mukhye sampratyayaḥ' is employed by Śabara on Jaimini's Pūrva-Mimāmsā III. 2. 1. The same principle is also found used thrice

---

1 विशेषणमात्रप्रयोगे विशेष्यप्रतिपत्तेः । रुद्र on होराशास्त्र. P. 141

in the works on Astrology. In the commentary Muhūrta - dîpika on page 74 (Vol.II) on the Vidyāmādhavīyam, it is utilised by Viṣṇu.; while it is used twice by Govinda in his commetary entitled 'Pīyūṣadhārā' on the Muhūrtācintāmaṇi. The principle of kapiñjala nyāya is employed by Śabara on Jaimini's Pūrva - Mimāmsā XI.1-39-46 and the same is also used by Govinda in his Piyūṣadhārā Pāge 364 on the Muhūrtacintāmaṇi. The principle of 'Uddeśyagatam viśeṣaṇām avivakṣitam' is utilised by Kumārila in his Ṭupṭīkā on Jaimini's Pūrva-Mimāmsā VI. 4-22. This is also found utilised in the commentary Pīyūṣadhārā on page 250. It is also a matter of wonder that the maxim 'sāmānya viśeṣa' which is utilised by Śabara in Jaimini's Pūrva - Mīmāsā VII.3-16 is also seen actually used in the stanza from the text of Garga quoted in the Jyotirnibandha.[2] This nyāya is also employed bn Mādhavācārya in his Vivāhakālanirṇaya.[3] The principle of 'vācam vācanikam' is also used in the Pīyūṣadhārā on page 286. All these references clearly indicate the Mimāmsā bent of mind of the writers on Astrology. Here instead of discussing all the cases pointed out above, I would like to discuss a few cases to show how the Mīmāmsā doctrines have served the purpose of the writers on Astrology. The principle of the Kapiñjala nyāya simply indicates that the plural indicates

---

2 Also see ज्योतिर्निबन्ध P. 69.

3 Ms. 11613 - T. M. S. S. M. Library, Tanjore. विवाहकालनिर्णय folio. 4. B

the figure three. This principle is also utilised by Nīlakaṇṭha in his Prāyaścittamayûkha P. 102 and 107 and explained by the present author elsewhere.[4] This principle is utilised by Govinda in his commentary Píyūṣadhārā on the Muhūrta - cintāmaṇi XI. 35. Here the topic under discussion is to point out the auspicious constellations on which a king may march against his enemies. Govinda in his comments on the expression 'sarvadiśāsu' introduces a discussion on the Kapiñjala nyāya from the XI th chapter of Jaimini's Pûrva – Mimāmsā, clearly stating the prima facie view and the siddhantin's view. He finally concludes[5] that this expression 'sarva' indicates three directions at least, following the principle of the Kapiñjala nyāya. 2) The principle of Sāmānya viśeṣa nyāya simply means that the viśeṣa śāstra curtails the scope of the sāmānya śāstra. This principle is frutefully employed by Mādhavācārya in his Vivāhakālanirṇaya. Here Mādhavácārya quotes the text of Nārada which prohibites the performance of the marriage ceremony on the 4th, 6th, 8th and 12th tithis. He regards this text of Nārada as of a general character. It is interesting to note that he further quotes the text of Jyotinibandha allowing the marriage ceremony on the dhruva i. e. stable or firm constellations and on the 12th tithi. In his comments on the above debatable point, Mádhavâcārya adds that the text of Jyotirnibandha is of a special type

4 J. University of Bombay. Vol. XXXVIII No. 74 1969.

5 तस्मात् त्रय एव कपिञ्जला हिंस्याः — । पीयूषधारा P. 364.

and it has the merit of curtailing the scope of the general text.[6] It is worthy of note here that this principle is also employed by Nīlakaṇṭa in his Samaya mayūkha. P. 109. The principle of the nyaya 'g a u ṇ a m ughyayo ś c a m u k h ye s a m p r- a t y a yaḥ' simply means that in a conflict between the primary and the secondary meaning or position, the primary position prevails over the secondary position and it would not be justifiable to set aside the primary position. This principle is employed by Viṣṇu in his commentary Muhúrtadipikā on the Vidyàmâdhavīyam. Here the topic under discussion is favourable or unfavourable stars for the thread ceremony of a boy. Viṣṇu quotes the text[7] of Guru which clearly states that though all the stars are favourable in the g o c a r a position, yet in an inauspicious year, however, if no expiatory rites are performed, the stars can not be pacified. Whatever position the stars get at the time of the g o c a r a circumstances, the same is regarded aa mukhya i. e. primary and whatever effects are produced by the expiatory rites on human life are treated as subordinate. And in a conflict between the primary an secondary positions, the primary position prevails over the subsidiary or secondary position. What Viṣṇu[8] means to say is that the performanee of expiatory rites will

---

6 सामान्यविशेषयोर्विशेषस्य बलीयस्त्वात् Ms. 11613. विवाहकालनिर्णय. folio 4B.

7 अशुभे अब्दे, ग्रहास्सर्वे शुभगोचरा अपि । शान्त्यभावाच्छमे-
नैव यान्त्यब्द: कालमृत्युवत् ।। मुहूर्तदीपिका । Vol. II. P. 74.

8 मुख्यगौणयोर्मुख्ये सति गौणस्य ग्रहणं प्रधानस्य जन्मनो न न्याय्यमिति जन्माष्टमस्थस्य पापस्य स्वकाले शान्त्या बलं मुख्यं न विद्यते । Ibid. P. 74.

not change the position much. It is also pertinent to note here that the principle of this nyàya comes very near to the paribhāṣâ No. 15 of Nàgojībhaṭṭa and this has already been pointed out by the present author in his article contributed to the volume 'Ṛṣi kalpanyâsa'[9] dedicated to Pandita Rajeshvarashastri Dravid. From this discussion we will not be far from the truth if we reasonably hold that there seems to be some agreement among the writers on Púrvā-Mimâmsā. Astrolagy and Vyākaraṇa-the diverse discipline of sanskrit learning.

II It is the significant feature of the commentaries of Śabara and Kumárila on Jaimini's Pùrva - Mimāmsā that they make the judicious use of the popular maxims even in interpreting the sacrificial matter connected with the sutras of Jaimini. It is worthy of mention here that even the writers on Astrology have also employed the popular maxims for interpreting the astrological matter. To illustrate the truth of this remark, one can very well refer to the following shining cases. The principle of Dehalî - dipaka nyāya is used by Śabara on Jamini's Pürva - Mimāmsā XI. 1. 61. This is also used by Govinda in his Pīyúṣadhārā on the Muhûrta–cintāmaṇi VI. 16 and XI. 77. This principle is also utilised by Nílakaṇṭha in his Vyavahāra Mayūkha P. 149 (Dr. Kane's edition.) The principle at the back of this nyāya is that one and the same word used in the stanza is to be connected with the preceding line and the succeeding line. It, thus, serves the double purpose. It is intersting to

---

9 Also see - ऋषिकल्पन्यास P. 97.

note that this nyāya is also used by Govinda in his Píyúṣadhārā on the Muhūrtacintāmaṇi VI. 16.[10] Here the topic under discussion is the marriage of full brothers and sisters within a stipulated period. Here it is specifically pointed out that in any family when the marriage of a full brother has taken place, the marriage of a full sister is not to take place for a period of six months. Govinda in his Píyúṣadhārā comments on the expression 'N i j a k u l e' of the text and suggests that this word is to be connected with the preceding line i. e. the first line of the stanza and also with the second line. It is also a matter of satisfaction that in his Píyûṣadhārā on page 244 he cares to quote[11] the texts of Vasiṣṭha and Nârada to support this mode of interpretation. It is also interesting to note in this very context that the writers on Astrology and also Dharma - Sâstra take pretty care to quote some textual authority in support, when however, the principle of the dehalī - dipaka nyāya or kākākṣigolaka nyāya is employed. Even Nīlakāṇṭha in his Vyavahára Mayükha P. 95 (Dr. Kane's edition) relies on the textual authority.[12] Hence this resemblance is also striking.

---

10 सुतपरिणयात्षण्मासान्त : सुताकरपीडनम् ।
न च निजकुले तद्वद्वा मण्डनादपि मुण्डनम् ।।
न च सहजयोर्देये भ्रात्रो : सहोदरकन्यके ।
न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया ।।
मुहुर्तचिन्तामणि: VI. 16

11 देहलीदीपकन्यायेन अत्रापि निजकुल इति संबध्यते ।
पीयुषधारा. P. 243.

12 पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्र्या कदाचिदाषण्मासात् कार्यमुद्वाहकर्म । पीयूषधारा P. 244.

I take this opportunity to refer to another case from the commentary Piyúṣadhārā[13] on the Muhûrta - cintāmaṇi IX. 77 which points ont that out that a king should not march against his enemy, Particularly when he is busy with some festivals of thread cermony, installation of the image of a god and other festivals. It is also stressed that he should not leave the place when there is untimely rain or thundering of the clouds at least for seven nights. Govinda in his comments on the expression 'S a p t a r â t r a m' singnificantly observes that this expression 'Saptarātram' is not to be connected with the first line and also with second line of the stanza, following the principle laid down in the dehali - dīpaka nyāya. He further adds that for resorting to this principle, there is no textual, authority. Besides, he further points ont that the principle of the maxim indicating that a word when used once serves its purpose only once becomes applicable to the present case. If, however, this principle is not applied and one is bent upon utilising the principle of dehalí - dīpaka nyāya, then this would involve a fault known as 'G a u r a v a' i. e. unneceassary multiplication of presumption. This fault, however. has to be avoided by a good student of Pùrva - Mimāṁsā.[14] All these comments from the pen of Govinda are really noteworthy. I also discuss here the propriety of another nyāya known as 'N ā ma nyâya' employed by

---

13 व्रतबंधनदैवतप्रतिष्ठानपीडोत्सवसूतकासमाप्तौ ।
न कदापि चालेदकालविद्युद्घनवर्षातुहिनेऽपि सप्तरात्रन् ।। मुहूर्तचिन्तामणिः IX. 77.

14 न चोभयत्राप्यासप्तरात्रादिति संबन्ध इति वाच्यम् । गौरवापत्तेः
पीयूषधारा. P. 396.

Nārāyaṇa in his commentary Mārtaṇḍavallabhā on the Muhūrta Mārtaṇḍa at two places. The principle of the 'n ā m a nyāya' means that a particular reference to a name indicates a particular person possessed of a particular quality. It may be added here that Śankarācārya on the Brahmasūtra III. 3.39 points out that the word kāma stands for satyakāma, bhāmā stands for satyabhāmā, and datta stands for devadatta. For further clarification and the illustrations of this maxim, the readers are referred to the article of the present author on 'The use of the Mīmāṁsa and popular maxims in the Smṛticandrikā of Devaṇṇabhaṭṭa' contributed to the journal of the Oriental Research Institute and Manuscripts Library, Kerala Vol. XX Part I PP. iii–V. While commenting on the expressions 'p u ṁ s a v a and s ī m a n t ā k h y a[15] occurring in the stanza 4 of the Muhūrta-Mārtaṇḍa, Nārāyaṇa points out that these expressions stand for Puṁsavana and Śimantonnayana saṁskāras respectively. He also uses the same principle in his commentary on the Muhūrta – Mārtāṇḍa P. 155 and points out that the word 'Mārtaṇḍa'[16] in the stanza stands for Muhurta-Mārtāṇḍa. It may be incidentally mentioned here that the principle of Maṇḍūkaplutinyāya is employed in the Muhūrta - dīpikā on the Vidyāmādhaviyam Vol. II. P. 36. The principle of the maxim 'Simhāvalokitanyāya' is also used in the Muhūrtadipika on the Vidyāmādhavīyam, Vol. III P. 17. The doctrine of the Kaimutikanyāya is

---

15 पुंभेऽर्केऽप्यारवारे विमिथुनविषमांगांशयो: पुंसवं स्यात् सीमंताख्यम् ।
मुहूर्तमार्ताण्ड P. 15.

16 व्यंकेन्द्रप्रमिते वर्षे शालिवाहनजान्मतः।
कुतस्तपसि मार्ताण्डोऽयमलं जयतूद्वत :- । Ibid. P.155.

also found employed in the commentary entitled pramitâkṣarā on the Muhúrta - cintámaṇi V. 47 (P. 158). All these illustrations and discussion on the same is passed over here for want of space.

III. The principle of Punarvacana is employed by the Mīmāmśakas and writers on Dharma - Śāstra for the purpose of showing prominence or emphasis on the thing that is repeated. The present author has contributed an article on 'Motivations of Punarvacana[17] to the journal of the Asiatic Society, Bombay and has shown that this term is employed for thirty different purposes. Bhaṭṭotpala in his commentary on the Bṛhat - samhitā 26. 13 has employed the Mímāmsā technical term punarvacana for 'removing confusion in the mind of the students.'[18] In the commentary Mārtaṇḍavallabhā[19] on the Muhûrta – Mārtāṇḍa P. 5, the term punarvacana is used ior 'recollecting the matter that is scattered elsewhere.[20] In the commentary piyùṣadhārā on the Muhürta-cintāmmaṇi X. 1 it is used for 'Not forgetting the faults that are

---

17 Motivations of Punarvacana (To be Published very shortly) J. B. B. R. A. S.

18 रोहिणीयोगे ७ वायुश्चैवं दिक्षु धत्ते.........पुन - करण .... शिष्यं भ्रान्तिनिराराय कृतमिति । बृहत्संहिता. P. 364.

19 तथा इहास्मिन् ग्रंथे कुहचित्कुत्रचित् पुनरुक्तिर्वर्तते सा तस्य दूरांतरितस्य स्मृतिप्राप्तये स्मरणायेति न दोषः । - मुहूर्तमार्तण्ड. P. 5.

20 वस्तुतस्तु दोपाविस्मरणर्थमेवेयं पुनरुक्तिः- पीयूपधारा P. 332

enumerated elsewhere. Govinda in his commentary Píyūṣadhārā on the Muhúrta - cintàmaṇi XI. 10 has employed this term punarvacana for 'indicating additional fault'. In this very context, it will be proper to remember that even Nīlakaṇṭha has employed the term Punarvacana for the same purpose in his Samaya mayúkha.[21] Here one will have to admit that there is some resemblance between the writers on Dharma Śāstra and Astrology to employ the Mímāmśa term Punarvacana also for showing additional fault. This resemblance in the two diverse disciplines of sanskrit learning is also noteworthy and striking at this stage of the study of the system of Pûrva-Mímāmsa as a Science of interpretation.

IV. The importance of the Mīmāmsā technical term 'Samuccaya' is also recognised by the writers on Astrology. Samuccaya is generally conveyed by the words c a api, and tathā occurring in the body of the stanza. Tha present author has already discussed some aspects of samuccaya elsewhere at full length.[22] Here it may be noted that this term is úsed for about 25 times even in the commentary Muhûrta-dîpikā on the Vidyämādhavíyam. It is noteworthy that at times, Viṣṇu quotes in his commentary Muhúrta - dipikā on the Vidyāmā-dhaviyam Vol. I. Page 92 and Vol. III. P. 206 the textual authority

---

21 अत्र नन्दादिनिषेधादेव षष्ठीनिषेधे सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणं दोषताधिक्यार्थमिति द्वैतनिर्णये तातचरणाः— । समयमयूख- P. 178.

22 A. B. O. R. I Vol. 51, PP. 83 - 92 and Indian Antiquary (Third series) Vol. V No. 3. PP. 151- 152.

to interpret the astrological text as a case of Samuccaya. In the matter of citing the textual authority, Viṣṇu stands in comparison with Mitramiśra, the commentator of the Yājñavalkya- Smṛti. But it is also to be noted that he does not cite any textual authority when he resorts to samuccaya in interpreting the astrological text particularly in his commentary on the Vidyāmādhaviyam Vol. I. P.67, and Vol. III. P. 9, 12, 54 and 171. The special feature of the commentary of Viṣṇu is that he suggests samuccaya whenever the word 'tu'[23] occurs in the astrological text. In his comments on the Vidyāmādhavîyam Vol. II. page 66 the text runs thus[24] - This text means that the (second birth) thread ceremony in the case of a brahmin is to be performed in the seven year after his birth.[25] He further quotes the text of the Manu-Smṛti II. 36 on page 67 and points out that by the word 'tu'[26] in the text of Manu, we have to understand samuccaya of the thread ceremony which is of a willful nature. And a willful thread ceremony may be performed at the five age. Here he also quotes the opinion of some (possibly Äpastamba Dharma-Sútra I. 1. 1. 20 - 26,) indicating that different ages are prescribed for the thread ceremony in view of the different fruits. It will have to be admitted here by a serious and

---

23 तुशब्दो ऽ नुक्तसमुच्चयार्थ- । मुहूर्तदीपिका Vol. I. P, 106.

24 विप्रस्याभिहितं द्वितीयजननं वर्षे शुभं सप्तमे । Ibid Vol. II, P, 66

25 गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥ - मनुस्मृति. II. 36.

26 तुशब्दोऽनुक्तकाम्योपनयनसमुच्चयार्थः - मुहूर्तदीपिका Vol, II. P, 67

comparative student of Dharma Śāstra and Astrology that whatever interpretation of the text of Manu-Smṛti II. 36 is offered by Viṣṇu, the same is not at all offered by the commentators of the Manu-Smṛti like Medhātithi, Kullūka, Sarvajñanārāyaṇa, Rāmacandra, Nandana, Maṇirāma and Govindarāja, particularly on the word 't u' and also the Mīmāmsā point. Hence one is almost tempted to advance the view that the study of commentaries on the Astrological works particulary connected with Dharma – Śāstra aspects from the Mīmāmsa angle will be more interesting and even instructive.

V. The importance of the Mīmàmsā technical term pratiprasava is also appreciated by the writers on Astrology. Pratiprasava means an exception to the exception or exception to the negative rule. This principle is used in the pramitākṣarā on the Muhūrta - Cintāmāni-I-49 and V. 45.[27] Here the topic under discussion is that a marriage is not to be performed when the jupiter is in the Simha rāśi particularly in the region from the north bank of the river Godavari upto the south bank of the river Ganges. In his commentary pramitākṣarā on the above portion, Rāmācārya quotes the text[28] of Rājamārtāṇḍa which strictly prohibits this entry of jupiter into the Simha rāśi as inauspicious for all the regions particularly for the marriage ceremony. He

27 सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टोऽथ भेदोत्तरतश्च यावत् । भागीरथीयाम्यतटे हि दोषो नान्यत्र देशे तपनेऽपि मेषे ॥ मुहूर्तचिंतामणि I. 49

28 सिंहराशौ तु सिंहांशे यदा भवति वाक्पतिः- । राजमार्तण्ड-Q. i 4 सर्वदेशेष्वयं त्याज्यो दंपत्योर्निधनप्रदः- ॥ प्रमिताक्षरा- P. 36.

29

further quotes a stanza from the text of Jyotirnibandha referring to the opinion of Śaunaka and others that this very time is auspicious for the marriage ceremony. Rāmācārya simply concludes that the text of Jyotirnibandha will have to be treated as a case of pratiprasava.- otherwise there would have arisen the occasion of the text of Jyotirnibandha becoming redundant. I personally feel that one case of this type is enough to serve my purpose. In this very context, it will be proper on our part to refer incidentally to the Nīti Mayūkha P.50 and the Śrāddha Mayukha P. 30 for the cases of pratiprasava and particularly based on the interpretation of the texts of Nítisāra and yogayátrā in the Níti Mayûkha and Jyotiḥ Parāśara and some smṛti text in the matter of offering piṇḍas at the Śrādha ceremony after taking place of the marriage ceremony or the thread ceremony at home. Here, however, Nìlakânṭha has removed conflict between the Dharma - Śâstra text and Astrological text.

VI. The Mimamsa principle of Vâkyabheda is also very important in the science of interpretation and is recognised by the writers on Astrology. Vākyabheda occurs when in a single vâkya, two vidhis are laid down. It also occurs when there is only one subject and two verbs or two verbs and two subjects in one and the same sentence. This principle is employed in the commentary Pîyúṣadhára on the Muhûrta-cintāmaṇi V. 45 and XI. 92. In the astrological work s

---

29 मंगलानीह कुर्वीत सिंहस्थो वाक्पतिर्यदा ।
भानौ मेषगते सम्यगित्याहुः शौनकादयः- ।। प्रमिताक्षरा P. 37.

generally, the month in which a person is born and also the constellation on which a person is born, are regarded as inauspicious for the performance of the thread ceremony. In the present case under discussion in the Muhûrta - Cintamaṇi V. 45.[30] it is said that in the case of brahmins, the thread ceremony may be performed even in the month of birth and on the constellation of birth in the case of the first son born to a brahmin family; while the same ceremony is to be performed in the case of the last son born to the kṣartiya or the vaiśya family. Govinda in his commentary Pīyûṣadhārā on the above portion of the Muhürta - Cintāmaṇi observes that this stanza suffers from the fault of Vākyabheda, since the thread ceremony is permitted in the case of brahmins and kartriyas and vaiśya even in the month of birth or even on the constellation on which a man is born. Here he singnificantly[31] observes that when the syntactical connection is possible between the two sentences, it will be demerit to divide a sentence. (Vākyabheda).

VII The principle of Nityānuvāda has also a significant part to play in interpreting the texts of Dharma-Śāstra, Vedanta Śāstra and

---

30 जन्मर्क्षमासलग्नादौ व्रते विद्याधिकी व्रती ।
आद्यगर्भेऽपि विप्राणां क्षत्रादीनामनादिमे ।। मुहूर्तचिंतामणि V. 45.

31 संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणम् । इति वाक्यभेदानापत्तेः-
पीयूषधारा. P. 214.

also the astrological texts. The popular example of Nityānuvāda[32] as given in the Pùrva-Mìmāṁsā is very well-known. It means absolute prohibition of a thing which is not at all available by any other authoriy. The present author has contributed a paper on Śaṅkarācārya and Pùrva-Mimāṁsā' to the Mysore orientalist Vol. IV No.2 and has shown that Śankarācârya has understood this term in the sense of 'already known in another place' in his commentary on the Brahmasutra III. 3. 19 and this is rather a new one. The principle of this Nityānuvāda is employed by Govinda in his commentary Piyūṣadhārā. on the Muhūrta-Cintāmaṇi[33] IV. 6. Here the question arises as to whether one should take bath in the morning when there is the eclipse of the moon and at night when there is the eclipse of the sun. The commentator Govinda quotes here some text prohibiting the bath on some occasions. He adds that such texts cannot be taken as the good example of Nityānuvàda for the simple reason that such texts form the remaining part of the Vidhivākya laying down a bath on such occasions. Hence it is necessary to take bath on these occasions. It must be noted here that the sentenee 'न अन्तरिक्षे न च दिवि' is not a remaining part of the Vidhi Vākya and hence in its case, the prohibition may become absolute. But in the present

---

32 न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न च दिवि अग्निश्चेतव्यः-। तैत्तिरीयसंहिता V.2, 7. 1.

33 जन्मर्क्षे निधनं गृहे जनिमतो घातः क्षतिः श्रीर्व्यथा । चिन्तासौख्य कलत्र दौस्थ्यमृतयः स्युर्माननाशः सुखम् ।। मुहूर्तचिन्तामणि. VI. 6.

case, the sentence prohibiting the bath forms the part of the sentence referring to the sun eclipse by the night time and the moon eclipse by the day time and hence such text can not be treated as a case of Nityānuvāda.[34] The view point of the commentator Govinda based on the vidhiśeṣatva is really an interesting one and exhibits that he has drunk deep in the fountain of Pūrva - Mīmāṁsá.

VIII The doctrine of Vikalpa (option) based on the sweet will of the person concerned and also on the manners and customs and family traditions maintained in different regions of India also plays very important part in the astrological works. Govinda in his commentary Piyuṣadhārā on the Muhūrta - Cintāmaṇi VI 84 notes that the vikalpa is vitiated by eight faults and is to be avoided as far as possible and has, in fact, avoided this fault in his commentary on the above portion of the Muhūrta - Cintāmaṇi. He also suggests at several places in his commentary option purely based on the manners [and customs of the people hailing from the different regions of India. The word Vikalpa also occurs in the Bṛhat-saṁhita 24. 10 of Varāhamihira and it is further interesting to note hat the commentator Bhaṭṭotpala has understood the form 'v i k a l p y ā[35]

34 न चैतदभावे प्रतिषेधादित्यधिकरणे न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्युदाहृतवाक्यवन्नित्यानुवाद इति वाच्यम् । विधिशेषस्याभावात् । पीयूषधारा P 151

35 विकल्प्या विकल्पनीया निश्चयीकर्तव्या इत्यर्थः । बृहत्संहिता. P. 341

in the sense of 'n i ś c a y î k a r t a v y ā' i e. finally decided or fixed. It must be admitted here that the form vikalpya has not the same sense which is conveyed by option in the present context. Incidentally however, it deserves to be noted that in the Bṛhat-Saṁhitā of Varāhamihira, we come across the use of the mīmāmsā technical terms like vidhi, pratiṣedha, niṣedha, vikalpa etc.[36] Bhaṭṭotpala also points out in his commentaty on the Bṛhat - Samhitā 34.18 that the word 'a t h a v ā' in the text indicates option.

IX The Mīmāmsā principle of Atideśa is also recognised by the writers on the Astrology. The present author has also pointed out in his article on 'Evolution of the Mīmāmā technical term 'Atideśa', contributed to the Diamond Jubilee volume of the A.B.O.R.I, that in the Pramitákṣarā[37] on the Muhúrta - Cintāmaṇi XI. 20 the term 'Atideśa' is used to point out the fruit. The fact that trayodaśi is like tṛtīyā, caturdaśí is like the caturthi etc. simply indicates the fruit of the tṛtíya for the trayodaśî in respect of the march against the enemy in the eastern direction.[38] He further adds on the Muhúrta-Cintāmaṇi XI. 110 that the purpose at the back of extending the faults of the vivāha - prakaraṇa to the yātrāprakaraṇa is to stress the avismaraṇa on the part of the students.

36 अथवा विकल्पे । Ibid. P. 421,

37 फलार्थमतिदेशोऽयम् । - प्रमिताक्षरा P. 241.

X The principle of Arthavāda i. e. glorification is also admitted by the writers on Astrology. Govinda has employed the same principle in his commentary Pīyuṣadhārā on the Muhúrta-Cintamaṇi VI. 32 and VI. 101. The Mimāmsā principle of Paryudâsa is also employed by Viṣṇu in his commentary entitled Muhūrta-dìpikā on the Vidyâmâdhavìyam Vol. II Pages5 and 6 and Vol. III page 105. A discussion on these terms is passed over here for want of space and also to avoid prolixity.

In conclusion, one will have to admit that the writers on Astrology have made the best use of Mimamsā and popular maxims and also the Mimāmsā technical terms in the course of their comments on the astrological works. At times, the writers on Astrology deal with the subject of the matter of the Dharma-Śāstra from the Mïmāmsá point of view and their observations are necessary for the proper understanding of the Dharma-Śāstra texts since the regular writers on Dharm-śástra have ignored some aspects on particular places. In the matter of citing authorities for resorting to Samuccaya, however, there s a respectable amount of similarity between the writers on Dharma Śāstrā and Astrology. At times, however the Mimāmsá technical terms are understood in altogether different senses in the Astrological works. The purposes for which Punarvacana is understood by the writers on Astrology are very important for the study of Pûrva - Mímāmsā. That the word 'tu' occurring in the texts of Astrology is suggestive of samuccaya is the considered opinion of

the writers on Astrology. The use of the Mīmāmsā technical term ,atideśa' on the part of the writers on Astrology is also very important and worthy of note. All these important aspects revealed by the above discussion, unmistakably point out the supreme importance of the science of Púrva - Mīmāmsā even in understanding astrological texts and the fresh and independent views of the writers on Astrology exhibit their independent and deep sense of appreciation of the same.

BIBLIOGRAPHY

1) Horāśāstra with the commentary of Rudra — Published in TrivandrumSanskrit Series No. 19 - 1958.

2 ज्योतिर्निबन्ध of शिवराज — Published by Anandāshrarma sanskrit series, Poona - 1919.

3) The Ms. No. 11613 of विवाहकालनिर्णय from Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore, Madras.

4) The Muhúrta Cintāmani with the commentary Piyúṣadhārā of Govinda — Published by Venkateshwar Press, Bombay.

5) The Muhūrta Cintāmani with the commentary Pramitākṣarā of Rāmācārya — Published by Venkateshwar Press, Bombay,-1928

6) The Muhúrta - Mārtāṇḍa of Nārâyaṇa with the commentary Mārtaṇḍa-Vallabhā - Published by S. R. Gondhalekar, Poona, śāka 1816.

7) The Samaya-Mayûkha of Nílakaṇṭha — Published by Gujarat Printing Press, Bombay - 1918.

8) The Bṛhat - Saṁhitā of Varāha - Mihira Published in saraswati. Bhavan Series - 97 Benares – 1968.

9) History of Indian Astrology and Astronomy by S. B. Dixit (in Marathi) — Published in 1931.

10) The Muhūrta Dîpikā of Viṣṇu on the Vidyā - Mādhavíyam Published in Mysore Oriental Series 63, 67 and 70 by R. Sham shastri. 1923 - 25 - 26.

11 ऋषिकल्पन्यास - Published by Bharati Parishad, Prayag - 1970.

VIKRTIS IN VEDIC RECITATION

Dr. S. Venkitasubramonia Iyer

It is well known that, in order to preserve the Vedic texts intact, methods of recitation have been devised by which every word in the Saṁhitā is separated and recited severally or with the preceding and following words in a variety of combinations. In the Saṁhitā which is the primary mode of recitation, the words are uttered with the euphonic combinations and with the resultant svara or accent for each syllable. In the Padapāṭha the sandhis are resolved, the compounds are analysed, the particles are separated and each word has its own natural accent unlike in the Saṁhitā where it undergoes change. In Krama a hemistich is taken as the unit and the word from the second are repeated, the last with an 'iti' in between, as for instance a hemistich of four words a b c d is rendered as ab bc cd d (iti) d.

The above three modes of recitation go under the head "prakṛti". In cotrast with them are the modes-jaṭā, mālā, śikhā, rekhā, dhvaja, daṇḍa, ratha and ghana collectively called 'vikṛtis'.

Vedavikṛtilakṣaṇasaṅgraha, edited by K. V. Abhyankar and G. V. Devasthali, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1978

जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥

(Vyādi's Vikṛtivalli, Kārikā 5)

The name 'vikṛti' is given because of the fact that while in the prakṛti the words move onwards, here there is regression (viloma) in certain points. The intricacies in recitation are more and more as we move from jaṭā to ghana.

In Jaṭā every unit or varga in the krama is repeated thrice first in the regular order, then in the reverse order and again in the regular order upto the end of the hemistich, the last word being repeated with 'iti' interposed as in krama. The form will be ab ba, ab; bc cb bc; cd dc d (iti) d. Here in the regular (anuloma) units the words are to be combined according to the rules of the Prātiśākhya, but in the reverse units they are to be combined according to the rules of ordinary grammar.

जटायां क्रमयोः प्रातिशाख्यलक्षणलक्ष्यता ।
व्युत्क्रमे सा मता नैव तत्र व्याकरणं मतम् ॥

(Madhusūdanamaskarin's 'Aṣṭavikṛtivivṛti' Kārikā 8)

This makes the form of a word in the viloma part to be as in Padapāṭha but in the anuloma part to be as in Saṁhitā. Several changes like shortening, lengthening, change of ṣ to s, ṇ to n etc., are noticed in the viloma but accentuation is the same in all sections.

In Mālā the varga units of the krama in a hemistich in the forward and reverse order from the beginning and end respectively alternate with each other as ab, d (iti) d, bc, dc, cd, cb ba. Some authorities take this as one variety of mālā, called 'kramamālā' and speak of another variety called 'padamālā' wherein the arrangement is as in jaṭā but with this difference that while in jaṭā ab ba ab constitutes a major unit with the possibility of sandhi in the components, in padamālā each of ab, ba and ab is considered a separate unit without sandhi between them.

Śikhā is formed by adding the next word also to the jaṭā of each kramavarga, as in ab ba ab c; bc cb bc d; etc., and concludes with the parigraha (x iti x) of the last pada of the hemistich.

Rekhā consists of a series of steps, starting with two words and progressing by the addition of one word each, to the unit after dropping the initial word. Each step has three parts, the beginning which consists of the unit in the forward order, the middle which consists of the whole unit in the reverse order, and the end which is like the kramapâṭha but remaining as in padamālā independent so far as sandhi rules are concerned. The rekhā ends in the parigraha of the final pada of the unit. If the unit has, say, five words a b c d e, the rekhā will be ab ba ab; bcd dcb bd cd; cdef fedc cd de ef f (iti) f.

Dhvaja is the combination of the kramavargas in order from both

ends in the same manner as in kramamālâ, but the words within the unit are not reversed. Thus if we have got the line a b c d e we arrange in the normal order ab bc cd de and in the reverse order de cd bc ab, and their combination ab de, bc cd, cd bc, de ab will constitute its dhvaja.

In Daṇḍa (also called Kramadaṇḍa), we get several steps with progressive addition of padas in the passage, but unlike in Rekhâ the initial word in each is retained and not dropped when passing on from one step to the next. Each step has in the end all the words constituting the unit in the reverse order. This vikṛti ends as the kramapāṭha and with the parigraha. In illustration may be given: ab ba; ab bc cba; ab bc cd dcba; ab bc cd de edcba: ab bc cd de e(itl)e.

Ratha is the recitation combining two, three or four units of equal number of padas (called respectively therefore, ekacakra, dvicakra, and catuscakra). It has three varieties and each may relate to a full ṛk, ardharca or pâda. A tricakraratha, for example, can be illustrated by the following. If there are three separate units abc, def, ijk, we get the ratha as ab de ij; ba ed ji; ab de ij; bc ef jk; cb fe kj; cba fed kji; ab bc c(iti) c; de ef f (iti) f; ij jk k(iti)k.

The Ghana recitation is mainly of two kinds. In one the krama in the reverse order followed by the normal order is rendered. In a hemistich consisting of two pādas abc, def, this will be: f(iti)f ef de cd bc ab bc cd de ef f(iti)f. In the other, the Śikhāpāṭha is taken as the basis, and in addition, in each part the last three padas are rendered in the reverse order followed by the normal order. Thus the rendering will be: ab ba ab c cba abc; bc cb ba d dcb bcd; cd dc cd e edc cde; etc.

These Vikṛtis are briefly described in isolated manuals most of which remain in manuscripts, and assiduously practised by those few Vaidikas who take to this as their life's mission, though their number is fast dwindling. The publication of the important tracts dealing with the subject is, therefore, of high importance, and it is gratifying to note that the Bhandarkar Oriental Research Institute has brought out a collection of a dozen of these under the title Vedavikṛtilakṣaṇasaṅgraha. These works can be grouped into four. The first consists of the Vikṛtivalli, of Vyāḍi, its commentary Vikṛitikaumudī by Gaṅgādharabhaṭṭācārya, an anonymous commentary Aṣṭavikṛtilakṣaṇa on the portion of the text dealing with vikṛti proper, and a commentary by Anantācārya on the Jaṭā section. The second consists of the Jaṭāpaṭala of Hayagrīva (also called Hayagrīviśikṣā), its commentary Dīpikā by Dayāśaṅkara, and an anonymous commentary. Madhusūdanamaskarin's Aṣṭavikṛtivivṛti with the commentary Prakāśa of Purogamācārya constitutes the third. The fourth group consists of Kauṇḍinyaśikṣā,

Jayantasvāmin's Svarāṅkuśa with the commentary of Nilakanṭha and the sections relating to krama and svara in Ṛgvedaprātiśākhya with Uvaṭa's commentary, all these being related to the accentual and euphonic changes pertaining to the vikṛtis.

All these texts were compiled and critically edited by the late Pro K. V. Abhyankar, but as he could not complete the task because his gruesome death, Prof G. V. Devasthali associated himself w the venture and has now given us this valuable volume. Each w has been carefully edited on the basis of the manuscripts procurable a published editions whereever available. In a long and learned Int duction, Prof. Devasthali, with his characteristic thoroughness, d with the nature, authorship and possible dates of all the twelve w the details pertaining to every vikṛti, the changes which occur p cularly in jaṭā, and incidentally devotes ample attention to wh called 'samaya' or 'galita' which relates to words dropped in the P pāṭha. It also illustrates the different kinds of vikṛtis for the fir of the Ṛgveda.

This volume is a valuable guide for understanding the intr in the varieties of Vedic recitation.